

YU ISSN 0021-6933

JEZIK IN SLOVSTVO

letnik XXXVII — leto 1991/92 št. 7

Jezik in slovstvo

Letnik XXXVII, številka 7
Ljubljana, april 1991/92

Časopis izhaja mesečno od oktobra do maja (8 številke)

Izdaja: Slavistično društvo Slovenije, Ljubljana

Uredniški odbor: Alenka Šivic-Dular (glavna in odgovorna urednica), Aleksander Skaza, Tone Pretnar, Marko Juvan, Miha Javornik (slovstvena zgodovina), Zinka Zorko, Tomaž Sajovic (jezikoslovje), Boža Krakar-Vogel, Mojca Poznanovič (didaktika jezika in književnosti)

Predsednica časopisnega sveta: Helga Glušič

Lektor in korektor: Jože Sever

Tehnični urednik: Andrej Verbič

Oprema: inž. Dora Vodopivec

Tisk: VB&S d.o.o., Milana Majcna 4, Ljubljana

Naslov uredništva: Jezik in slovstvo, Aškerčeva 12, Ljubljana 61000

Naročila sprejema uredništvo JIS. Letna naročnina 500 SLT, cena posamezne številke 90 SLT, dvojne številke 130 SLT, za dijake in študente, ki dobijo revijo pri poverjenikih, je letna naročnina 120 SLT. Letna naročnina za evropske države je 20 DEM, za neevropske države pa 26 DEM.

Naklada 2000 izvodov.

Revijo gmotno podpirajo Ministrstvo za kulturo RS, Ministrstvo za solstvo in šport in Znanstvenoraziskovalni center SAZU.

Po mnenju Ministrstva za informiranje R Slovenije, št. 23-91, z dne 26. 11. 1991, je revija oproščena plačila temeljnega in posebnega prometnega davka od prometa proizvodov.

Vsebina sedme številke

Razprave in članki

- 173** *Marko Jesenšek*, Jezikovni sistemi v slovenskem (alpskem in panonskem) govornem območju
- 182** *Katarina Bogataj-Gradišnik*, Izročilo grozljivega romana v uvodni zgodbi slovenskega meščanskega pripovedništva

Jubileji

- 195** *Zinka Zorko*, Ob šestdesetletnici doktorja Janka Čara

Gradivo

- 199** *Vesna Požgaj-Hadži, Vera Šeško*, Slavistična ekskurzija po Slavoniji in Baranji
- 206** *Vilko Novak*, Spomini na naše prve slaviste

Ocene in poročila

- 209** *Erika Kržišnik-Kolšek*, Jezikoslovni zapiski
- 210** *Irena Novak-Popov*, Uvod u naratologiju
- 212** *Franc Jakopin*, Aničev hrvaški slovar

Prejeli smo v oceno

216

Obvestila

216

Marko Jesenšek

Pedagoška fakulteta
Maribor

UDK 808.63-02-085.2"15/18" : 808.63-087"17/18"

JEZIKOVNI SISTEMI V SLOVENSKEM (ALPSKEM IN PANONSKEM) GOVORNEM OBMOČJU

V 18. stoletju sta na današnjem slovenskem ozemlju obstajala dva knjižna jezika (osrednjeslovenski in vzhodnoslovenski), ki sta se uporabljala med Slovenci v Avstriji (ob nemškem in latinskem jeziku tudi osrednjeslovenski) in v državi Ogrski (ob madžarskem, kajkavskem in latinskem jeziku tudi vzhodnoslovenski).

1 OSREDNJESLOVENSKI KNJIŽNI JEZIK

Na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem je obstajala že večstoletna bogata pisna tradicija, ki sega v čase Brižinskih spomenikov¹ in kaže, kljub redkim ohranjenim rokopisom (Celovski, Stiški, Starogorski rokopis), v jezikovnem razvoju kontinuiteto, iz katere se je v 16. stoletju razvil osrednjeslovenski knjižni jezik in se uveljavil v prvih slovenskih (protestantskih) tiskih.² Temeljne značilnosti je jeziku določil Primož Trubar, ko se je odločil, da prevede v slovenščino Katekizem (1550). Ker se je v Predgovoru obrnil na "vse Slovence" ("mlade in preproste ljudi naše dežele"),³ se pri izbiri jezika ni mogel odločiti za domače narečje (dolenjščina), ampak je v želji, da ga razumejo tudi Korošci, Štajerci in Primorci, izdelal jezikovni sistem, ki je glasoslovno, oblikoslovno in skladenjsko preraščal narečne okvire.⁴ Pravopisno in jezikovno je Trubarjev jezik izpopolnil Sebastijan Krelj (*Postila slovenska*, Regensburg 1567),⁵ dokončno podoba pa je osrednjeslovenski knjižni

¹ Brižinski spomenike so odkrili šele leta 1807 v obsežnem latinskem zborniku, najdenem v Freisingu (v literaturi se pojavljajo tudi kot Freisingški spomeniki). Leta 1827 so bili prvič izdani v Peterburgu (P.I. Koppen in A.H. Vostokov) in v slavistiki je sprva prevladala napačna ocena, da so to starocerkvenoslovska besedila s konca 10. stoletja. Milko Kos (Brižinski spomeniki, Ljubljana 1937) je najprej dokazal, da I. in III. spomenik nista originala, ampak prepisa starejših besedil iz prve polovice 9. stoletja, prepisovalec pa naj bi bil bavarski biskup Abraham, ki je uporabljal Brižinske spomenike pri razširjanju krščanstva med Slovenci. V isti knjigi je Fran Ramovš (1937) dokazoval, da so spomeniki pisani v slovenščini 10. stoletja in da v slovenskem jeziku takrat še ni bilo narečnih posebnosti. Leta 1968 sta Jože Pogačnik in Rudolf Kolaric analizirala Brižinske spomenike in dokončno dokazala, da gre za slovensko besedilo. Freisinger Denkmäler - Brižinski spomeniki - Monumenta Frisingensia. München, 1968. Najnovejše analize so zbrane v zborniku Obdobja 10, 1989; SAZU pa pripravlja novo izdajo Brižinskih spomenikov.)

V sodobni slovenski literaturi pa se še vedno (po Vondraku) pojavljajo resne študije, ki poskušajo dokazati, da gre v Brižinskih spomenikih za starocerkvenoslovske oziroma slovaški jezik (Ján Stanislav, Staroslovenski jazyk 1, Bratislava 1978, str.91: "... tu očividne máne žrtu jazyka zapadnych Slovincov..." ali pa E. Pauliny: Dejiny spisovnej slovenčiny, Bratislava 1983, str.41: "Frizinske pamiatky sú latinkou písane slovanské texty...").

² Prve slovenske tiskane besede se sicer pojavijo že leta 1515 v nemškem vojaškem letaku (Ain neues lied von den kraynerischen bauren), med nemškim besedilom je citiran (verjetno) odlomek iz knežke uporniške pesmi ("Le vkup, le vkup, le vkup uboga gmajna" in "Stara pravda").

³ Vsem Slouenzom Gnado Myr Mylhoft inu prauu Spolnane bolhye /kuli Jelufa Chrituľa prollim. Lybi kerszheniki Je/t/em lete /tuke is luetiga pima (inu nih islage vte peirni /hlo/hene) katere v/aki /astopni zhlouk kir hozhe unebu pryti ima veiditi inu der/hati htim tudi to litanio inu ano pridgo vle te buquice pul/till prepilati vna/h ielig Bogu na zhaft inu hdborumu vlem mladim tra preprollim ludem nalhe delhele.

⁴ Med slovenskimi jezikoslovci je nekaj časa prevladovalo mnenje, da je jezik Trubarjevih prevodov narečje (glasoslovna podoba raščičanskega govora), vendar pa je Rigler dokazal, da so takšne ocene netočne. Prim. Začetki slovenskega knjižnega jezika, Ljubljana 1968.

⁵ Le-to ortografijo slovenskega pisma smo mi z vestjo inu z dobrim svitom zastopnih bratov tako postavili inu spomislili tudi na več našiga imena inu jezika ljudi, kir so okuli nas, Dolence, Istrjane, Vipavce &c, kateri skoraj povsod čisteši slovenski govore kakor mi po Kranju inu koroški deželi, dopolu nembski.

jezik dobil v prevodu *Biblije* (1584). Dalmatinova visoka jezikovna kultura je predstavljala vzor slovenskim cerkvenim in tudi posvetnim piscem 17. in 18. stoletja, saj je bila Biblija edina protestantska knjiga, ki ji je v času protireformacije ljubljanski škof Hren prizanesel in ni zgorela na grmadi.

Konec 17. in v začetku 18. stoletja se je kulturna in jezikovna zavest Slovencev v Avstriji močno okrepila. Jezik ni bil več omejen pretežno na kmečko prebivalstvo, ampak se je razširil tudi med mlado slovensko meščanstvo in prve slovenske izobražence, ki so se začeli zavedati svojih jezikovnih in narodnostnih pravic. Katoliški pisci 17. stoletja⁶ jezikovno sprva niso presegali protestantov, vendar pa so se kasneje že pojavili ljudje, ki so si prizadevali razvijati osrednjeslovenski knjižni jezik in ga uporabljati tudi v leposlovju.⁷

Središče osrednjeslovenskega knjižnega jezika je bila ves čas Ljubljana, kjer so se zbirali slovenski izobraženci. V 18. stoletju se je jezik razvijal vzporedno z reformami Marije Terezije in Jožefa II. - ustanovljeni so bili splošni seminarji, v katerih so pripravljali mlade kneze, ki naj bi Jožefu II. pomagali graditi močno državo.⁸ Reforme so vodile v močno centralizacijo države. V celotni Avstro-Ogrski se je uveljavila nemščina, ki je izpodrinila latinščino kot administrativni jezik. Takšna nasilna centralizacija je vzbudila odpor med madžarskim plemstvom, saj se je pri njih kot administrativni jezik začela uveljavljati madžarščina. Zaradi spora z ogrskim delom cesarstva si je Jožef II. prizadeval pridobiti podporo tistih narodov, ki niso imeli večjih pravic. Med drugim je izdal odlok, ki je dovoljeval uporabo pokrajinskih jezikov tudi v šolah. V tako nastali kulturnopolitični situaciji pa so bili dani vsi pogoji za popolno uveljavitev jezikovnih pravic tistih narodov v cesarstvu, ki takšnih možnosti prej niso imeli. Osrednjeslovenski knjižni jezik se je v drugi polovici 18. stoletja tako hitro razvijal,⁹ da je moralo priti do preobrazbe Dalmatinovega jezika, ki so ga v obdobju janzenizma¹⁰ in jožefinizma na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem izvedli katoliki.¹¹

⁶ Čandek, Schönleben in sodobniki so ostali v okvirih cerkvenega in nabožnega slovstva in v jezikovnem merilu celo zaostajajo za vzori, ki so jih postavili slovenski protestanti. Sele nastop Janeza Svetokriškega je prinesel v osrednjeslovenski knjižni jezik nov, bogat baročni slog, bogatejše izražanje (novo besedje) in drugačno skladnjo (zapleteno zložene povedi, časovna razmerja...). Alasia da Sommaripa, Matija Kastelec, oče Rogerij, oče Rómulo, oče Hipolit, Ahacij Steržinar in njihovi posnemovalci so v jeziku dosegli že takšno mojstrstvo, da je postala slovenščina zanimiva tudi meščanom in izobražencem.

⁷ Marko Pohlin je napisal Krajnsko gramatiko (1768) v nemškem jeziku, ki kaže na začetke prebujanja narodne zavesti med Slovenci. V slovnici se Pohlin zavzema za slovenski jezik in daje pobude za nastajanje slovenskih posvetnih pesmi. Prvo zapisano (cerkveno) slovensko pesem najdemo že v Štškem rokopisu (Naš gospod je od smrti vstal - začetek velikonočne pesmi), nato pa se v protestantskih tiskih (prvič pri Trubarju 1550) pojavljajo številne cerkvene pesmi. Pohlin opravičeno opozarja na potrebo, da se v osrednjeslovenskem knjižnem jeziku začnejo tiskati tudi posvetne pesmi. V 3. zvezku Krajnskih pisanic od lepeh umetnosti (1781), ki jih je urejal J.D.F. Dev, se Pohlinove želje tudi uresničujejo in kmalu zatem z nastopom Vodnika doseže takšno pesništvo tudi svoj prvi višek.

⁸ Prim. Eugen Jona, *Postavy slovenskih jazykovedy v dobe Šturovej*. Bratislava 1885.

⁹ Za to imajo zasluge slovenski razsvetljenci, ki so se zbirali v Zoisovem krožku.

¹⁰ Prim. R. Čebulj, *Janzenizem na Slovenskem in frančiškani* (Donesek k kulturni zgodovini Slovencev), Ljubljana, 1922.

¹¹ V mislih imam jezikovni sistem, ki se je uveljavil v katoliškem prevodu Biblije (1784). Z.J. Japljem so pri prevajanju sodelovali se B. Kumerdej, J. Škrinjkar, A. Traven, J. Rihar, M. Šraj in M. Wolf. Prim. M. Orožen, *Gramatična in leksikalna preobrazba Dalmatinovega knjižnega jezika ob Japljevem prevodu Biblije (1584-1784-1802)*. V: *Wiener slawistischer Almanach* 13, 1983, str. 153-179. Novo zavezo je želel prevesti Marko Pohlin, vendar pa mu ljubljanski škof Herberstein dela ni zaupal. Raje se je odločil za Jurija Japlja, ki je že leta 1773 sodeloval pri uresničevanju janzenistejnega programa in je leta 1779 prevedel jožefinski Veliki katekizem z vprašanji in odgovori. Pri prevajanju Biblije je Japelj najprej sodeloval s Kumerdejem (zaradi nesoglasij prekineta sodelovanje), kasneje je pritegnil Šraja in že omenjene sodelavce, vendar pa je končne jezikovne korekture opravil sam in po svoji volji. Nova zaveza je izšla 1784. leta (200 let po Dalmatinu) in 1786, nezaudoljstvo pa je, zlasti po Kumerdejevem izstopu, med Japljevimi sodelavci vse bolj naraščalo in je doseglo višek po Herbersteinovi smrti. Japlju so očitali samovoljo pri prevajanju, opozarjali pa so tudi na teološke in jezikovne pomanjkljivosti prevoda (glasoslovno se preveč naslanja na jezik 16. stoletja, uporablja preveč tujk, odrekajo mu pravi občutek za jezik). Japelj je še izdal prvi del Stare zaveze (1796 - prevajalec Šraj), nato pa je moral odstopiti in prevajanje je prevzela opozicija, ki jo je vodil Škrinjkar. Druga izdaja Nove zaveze na začetku 19. stoletja je že bila očiščena Japljevih germanizmov, izšla pa je tudi brez njegovega imena (Debevc, Škrinjkar, Vodnik). Prim. Jurij Japelj, *Slovenski biografski leksikon* 1 (1928), str.328-385.

2 VZHODNOSLOVENSKI KNJIŽNI JEZIK

V Prekmurju knjižna tradicija ne sega v Trubarjeve in Dalmatinove čase, vendar pa tudi tam v 18. stoletju že obstaja normativno izoblikovan knjižni jezik, ki izhaja iz jezikovne tradicije nekdanje panonske slovenščine.

V 9. stoletju se je ponudila panonskim Slovencem priložnost, da zaživijo v močni, samostojni državi. Obri so bili premagani in Pribina je dobil od frankovskega kralja ozemlje s sedežem v Blatogradu. Njegov sin Kocelj je sprva služil Frankom, kasneje pa se je želel otresti nemškega vazalstva in se je povezal z Rastislavom. Pri tem sta imela odločilno vlogo Ciril in Metod, ki sta s Kocljevo, Rastislavovo in Svetopolkovo podporo ter papeževim privoljenjem ustanovila panonsko-moravsko nadškofijo (867-885) s slovanskim bogoslužjem (od Srema do Morave). Metod je postal nadškof (arcibiskup panonski), prevedena so bila temeljna dela v starocerkvenoslovanščino in dane so bile vse možnosti za obstoj in razvoj slovenske državnosti in jezika. Vendar pa je na Moravskem prišlo do bojev, Svetopolk je izdal Rastislava, ki so ga Nemci nato obsodili na smrt (870), Svetopolk pa je sklenil mir in dobil celo Panonijo (884), saj je Kocelj "izginil" iz zgodovine okoli leta 873. Metod je moral pobegniti iz Panonije, na ozemlje so začeli vdirati Madžari, ki so državo uničili, Slovani pa so bili razdeljeni med Nemce in Madžare.¹² Borba za slovansko liturgijo je bila tako izgubljena, ustna tradicija pa se je nadaljevala tudi pod Madžari, kamor je bilo priključeno ozemlje panonske Slovenije.

Leta 1094 je bilo ozemlje upravno priključeno zagrebški škofiji in to je skoraj tisoč let usodno vplivalo na jezik panonskih Slovencev, ki je bil izpostavljen močnim madžarskim in kajkavskim vplivom.¹³ Hkrati pa so le takšni negativni jezikovni vplivi omogočili, da so v vzhodnoslovenskem knjižnem jeziku ostali elementi, ki jezik povezujejo s starocerkvenoslovanščino.¹⁴ Upravno je bilo ozemlje vzhodne Slovenije razdeljeno med nemško in madžarsko govoreče okolje, Mura pa je postala ostra geografska meja, ki se je zarezala v prvotno enoten jezikovno-kulturni prostor. Slovenci na desni strani reke so se začeli jezikovno približevati t.i. alpski slovenščini, saj so stiki s panonsko jezikovno bazo postajali vse težji.¹⁵ Zaradi tega sta se na slovenskem ozemlju, ki je pripadalo Kocljevi državi, med prvih tiskov izoblikovali dve pokrajinski različici: prekmurski in vzhodnoštajerski jezik. Čeprav izhajata iz panonske narečne baze, pa so med njima v nekaj stoletjih nastale razlike, ki so posledica različnih okolij, v katerih sta se jezika razvijala.¹⁶

2.1 Vzhodnoštajerski jezik

Najstarejše ohranjeno besedilo, zapisano v vzhodnoštajerskem jeziku, je Velikonedeljska prisega (1570), ki pa ima še veliko narečnih posebnosti, tako kot tudi drugi ohranjeni

¹² Ján Stanislav, navedeno delo, str.83.

¹³ O časovnem izvoru, prostoru in nastanku prekmurskega knjižnega jezika prim. študijo M. Orožen (Prekmurski knjižni jezik. V: XXV SSJLK, 1989, str. 37-60). Glasoslovna, oblikoslovna in skladenjska analiza ter besedišče kažejo, da sta prekmurski in kajkavski knjižni jezik dva različna jezikovna sistema.

¹⁴ V Dalmaciji se je ohranila močna glagoljaška skupina, ki je nadaljevala slovansko liturgijo Cirila in Metoda iz Panonije. Preko hrvaško-kajkavskih povezav v protestantizmu in kajkavskih vplivov na prekmurski jezik se je v jeziku na vzhodu Slovenije ohranila kontinuiteta, ki kaže na povezave vzhodnoslovenskega knjižnega jezika s starocerkvenoslovanščino. (Izjema slovanska liturgija se je še do danes ohranila na otoku Krku, ki je bil ves čas pomemben glagoljaški center. Prim J. Stanislav, nav. d., str.182. G. Borsá, L. Hadrovics, Protestantische Werke in Kajkavisch-kroatischer Sprache aus der Druckerei des Joannes Manlius. Studia Slavica Hung. XXVIII. Budapest 1982, str.67- 90. Prim. E. Hercigonja, Kajkavski elementi u jeziku glagoljaške književnosti 15. in 16. stoljeća. Croatia 5, 1974.)

¹⁵ Jože Ptičar opozarja, da se rahli stiki ponovno začnejo šele v 16. stoletju, ko na prekmurske protestante (M. Sever, Red zveličanstva, 1747) začne vplivati Dalmatinova Biblija.

Prve osebnosti pa naveže šele Vraz, ko potuje po Prekmurju in zbira ljudske pesmi. Na prekmurske Slovence opozori Čopa, ki začne priporočati študij prekmurskega jezika slovenskim piscem v osredju. Prim. Jože Ptičar, Slovenci na levi in desni strani Mure. V: Panonski zbornik, Murska Sobota 1966, str.117-130.

¹⁶ Na vzhodnoštajersko različico vzhodnoslovenskega jezika sta odločilno vplivala osrednjeslovenski jezik in nemška nadoblast, na prekmursko pa kajkavski jezik (preko hrvaščine tudi glagoljaši) in madžarska nadoblast.

zapis iz 17. stoletja.¹⁷ 18. stoletje je prineslo nove rokopise¹⁸ in nove narečne poskuse, ki sta jih na prehodu iz 18. v 19. stoletje nadaljevala in razvijala v smeri knjižnega jezika Leopold Volkmer in Štefan Modrinjak. Prizadevanja za vzhodnoštajerski jezik so dosegla višek 1803. leta, ko so se v Desterniku zbrali štajerski izobraženci in na pobudo Ivana Narata ustanovili Svetourbansko akademijo.¹⁹ Zaradi nesoglasij med člani delo v akademiji ni steklo²⁰ in prvi poskus, da se normira vzhodnoštajerski jezik, je tako propadel.²¹ Popolno uveljavitev pa je jezik dosegel v prizadevanjih za vzhodnoštajerske slovnice²² ter v številnih tiskanih knjigah Dajnka, Šerfa, Krempļa in njihovih sodobnikov. Najvztrajnejši zagovornik in uporabnik vzhodnoštajerskega jezika je bil brez dvoma Peter Dajnko,²³ ki je vztiral v jeziku in pisavi svoje slovnice tudi potem, ko so njegovi rojaki že pristali na poenotenje knjižnega jezika in so sprejeli močne vplive osrednjeslovenskega knjižnega jezika.

Za enoten knjižni jezik si je teoretično prizadeval Murko v slovnici, praktično pa predvsem A. Krempļ, ki se je pri prevajanju cerkvenih besedil zavestno odločil za prevzemanje jezikovnih zakonitosti osrednjeslovenskega knjižnega jezika. Kljub temu pa tudi v Krempļevem pisanju najdemo dokaz,²⁴ da so vzhodnoštajerski jezik na vzhodu Slovenije uporabljali vsi izobraženci. Dvignili so ga iz narečnih okvirov in ga kultivirali tako, da so lahko v njem nastajali cerkveni in posvetni tiski.²⁵

¹⁷ Tožba zoper ormoškega graščaka (1648), Cesarsko odločilo (1675), Ptujška prisega (1696). Prim. B. Rajh, Severovzhodna Slovenija pri oblikovanju slovenskega knjižnega jezika do konca prve polovice 19. stoletja, ČZN 55=22 (1984), str.38-49.

¹⁸ Apostolov nemško-slovenski slovar (1783), Ta veliki katechismus (1783), Parchamerjev katekizem (1758 - še kajkavski vplivi v jeziku, 1764 - "štajerska" slovenščina). Prim. J. Rigler, Jezikovnokulturna orientacija Štajercev v starejših obdobjih. V: Svet med Muro in Dravo. Maribor 1966, str.661-681. V prispevku ugotavlja, da se vplivi kajkavščine na vzhodu Štajerske čutijo le v Središču, na zahodu Slovenskih goric pa ne; močan je vpliv osrednjeslovenskega jezika, najmočnejša pa je "separatistična struja", ki omahuje med osrednjeslovenskim in vzhodnoštajerskim jezikom.

¹⁹ Članom je šlo predvsem za vprašanje jezika, saj so se v Ljubljani takrat že resno ukvarjali s slovenskim slovarjem in slovnico. Prim. B. Rajh, nav.d., str.41-43.

²⁰ Ivan Narat si je prizadeval, da bi jezikovni sistem približal krankskem, pisali pa bi v bohorici, medtem ko je predvsem S. Modrinjak zagovarjal prednosti kajkavskega pravopisa.

²¹ Prim. F. Kidrič, Dobrovsky in slovenski preporod njegove dobe. Razprave znanstvenega društva v Ljubljani. Ljubljana 1930, str.90-92.

²² John Leopold Schmigoz, Theoretisch-praktische Windische Sprachlehre. Gratz 1812. Peter Dajnko, Lehrbuch der Windischen Sprache. Gratz 1824. Anton Johann Murko: Theoretisch-praktische Slovenische Sprachlehre für Deutsche. Gratz 1832. Jožef Mursec, Kratka slovenska slovnica za pervence, v Gradci 1847. Štiri slovnice vzhodnoštajerskega jezika v prvi polovici 19. stoletja dokazujejo, da so se pisci na vzhodu Slovenije zavedali razlik med svojim in osrednjeslovenskim knjižnim jezikom. (Dajnko v uvodu v svojo slovnico na Kopitarjevo pobudo išče vzhodnoštajerskemu jeziku posebno mesto in ga loči na eni strani od jezika Korošcev in Kranjcev, na drugi strani pa ga razlikuje tudi od jezika ogrskih Slovencev in Hrvatov). Prim. B. Rajh, Vzhodnoštajerske slovnice iz prve polovice 19. stoletja. ČZN 55=20 (1984) 2, str.299-309, kjer so obravnavane glasoslovne in oblikoslovne posebnosti štirih vzhodnoštajerskih slovnici.

²³ Jože Rajhman: Vloga Petra Dajnka v zgodovini slovenskega knjižnega jezika. ČZN 41=6 (1970)2.

²⁴ Krempļ si je v cerkvenih prevodih prizadeval približati vzhodnoštajerski jezik osrednjeslovenskemu knjižnemu jeziku in mu je to, kljub Prešernovi pušici, uspevalo (bolj ali manj) tam, kjer je imel dobre vzore (evangelije in življenje svetnikov je lahko prebiral v osrednjeslovenskem knjižnem jeziku in ta besedila so glasoslovno, besedoslovno in skladensko močno vplivala na njegove prevode). Drugače pa je bilo, ko je pisal zgodovinsko delo (Dogodivšine Štajerske zemle. Gradec 1845). V osrednjeslovenskem knjižnem jeziku zgodovina Slovencev še ni bila napisana, način pisanja pa je zahteval drugačne besedne in skladenske rešitve, kot so se pojavljale v nabožnem slovstvu. Krempļ, ki v osrednjeslovenskem knjižnem jeziku ni mogel najti vzgledov za svoje delo, se je odločil za rešitve, ki so bile v duhu vzhodnoštajerskega jezika. S tem pa je dokazal, da je bil ta jezik v prvi polovici 19. stoletja že tako razvit, da je lahko uresničil vse zahteve piscev in prevajalcev ter se uveljavil kot izdelan knjižni jezik. Prim. Marko Jesenšek, Pomenske funkcije nedoločnika, namenilnika in pasivnih konstrukcij v Krempļevih Dogodivšinah Štajerske zemle. ČZN (1988) 2, str. 200-215. V tisku je tudi moja razprava o deležjskih in deležniških zvezah v vzhodnoslovenskem knjižnem jeziku (ČZN 1, 1992).

²⁵ "Maloštevilni pisci tega jezikovnega področja so bili dejansko v jezikovnem trikotu: na severovzhodu prekmurski knjižni jezik, na juhozahodu krankski knjižni jezik (na Koroškem obarvan z narečnimi značilnostmi), na vzhodu knjižni jezik kajkavcev (Varaždin, Zagreb). Štajerci se v celoti niso podredili nobenemu, in tako je sredi 18. stoletja nastal še en knjižni jezik, oprt na slovenskोगoriško-preško narečno osnovo, ki je v tekstih na začetku 19. stoletja izpričal pravecati razmah in je uzakonen celo v dveh dobrih slovnica." (M. Orožen, Jezikovno knjižno izročilo prekmurskih in štajerskih pisateljev. V: ČZN 1973)

2.2 Prekmurski jezik

Najvzhodnejši del današnjega slovenskega ozemlja je bil vse od propada Kocljave države pa do leta 1919 ločen od matičnega naroda. Zgodovinski dejavniki so bili odločilni, da se je v Prekmurju slovenski jezik razvijal drugače kot med Slovenci na desni strani Mure.²⁶ Šolstvo je bilo ves čas v madžarskem jeziku in si je, še zlasti v drugi polovici 19. stoletja, prizadevalo pomadžariti vse Slovence na Madžarskem in zatreti njihovo narodno zavest, ki so jo prebudili protestanti v 18. in katoliki na začetku 19. stoletja.

Ob močnih madžarskih pritiskih pa je bil jezik prekmurskih Slovencev že od 11. stoletja naprej izpostavljen tudi hrvaško-kajkavskim vplivom, kar se je čutilo zlasti v cerkvi. Zagrebška škofija je pošiljala med Slovence v Prekmurju duhovnike, ki so pri cerkvenih opravilih uporabljali ob grških, latinskih in madžarskih besedilih tudi kajkavske prevode. Neizobraženo ljudstvo, ki tujih jezikov ni obvladalo, je bilo primorano poslušati osnovne razlage in molitve v kajkavskem jeziku, se mu prilagajati in ga razumeti, kasneje pa tudi brati lekcionarje, zgodbe svetega pisma in druga cerkvena besedila v "domačem" jeziku zagrebske škofije. Tako se je prekmurski jezik že na samem začetku zblizal s kajkavščino, s katero je ostal tesno povezan vse do ilirizma, ko se je na Hrvaškem izoblikoval enoten knjižni jezik.

Vilko Novak navaja,²⁷ da je zaradi posebnih zgodovinskih razmer bilo onemogočeno prehajanje knjig iz matičnega okolja v ogrsko Prekmurje in da so bile pred letom 1919 knjige Mohorjeve družbe edini nekoliko bolj razširjeni tiski "knjižne slovensčine" med preprostimi ljudmi v Prekmurju. Duhovniki in redki drugi izobraženci so sicer že poznali knjige Slovenske matice in "kak slovenski časnik", drugače pa jezikovnih povezav ni bilo in lahko z gotovostjo sklepamo, da se je prekmurski jezik razvijal neodvisno od osrednjeslovenskega knjižnega jezika.

Prvi pisni dokazi o prekmurskem jeziku segajo v 16. stoletje, ko je bila napisana *Martjanska pesmarica I*. Danes velja za najstarejši ohranjeni zapis v prekmurskem jeziku, vendar pa ustno izročilo sega v še starejše obdobje.²⁸ Zaradi močnih kajkavskih vplivov je v najstarejših ohranjenih besedilih težko določiti mejo med obema jezikoma, še težje pa je govoriti o vplivih ustnega slovstva na prekmurske in kajkavske zapise in tiske. V strokovnem hrvaškem jezikoslovju je dolgo časa veljalo prepričanje, da je *Martjanska pesmarica I* napisana v kajkavščini 16. stoletja (1543 ali 1593). Tako sklepa Franjo Fancev,²⁹ ki misli, da je pesmarica kajkavskega izvora, jezik pa se kvari pri prepisovanju v prekmurščino. Poznavalec prekmurskega slovstva in jezika Vilko Novak pa je dokazal,³⁰ da teorija Fanceva ne velja. Novakova raziskava je dovolj natančna, da lahko z gotovostjo sklepamo o prekmurskem izvoru *Martjanske pesmarice I*.³¹

Iz kasnejših časov je ohranjena tudi mlajša *Martjanska pesmarica II* (1756 ali 1786) in še približno šestdeset drugih rokopisnih pesmaric,³² ki dokazujejo razširjenost prekmurskega jezika in potrebo ljudi, da ga uporabljajo tudi v pisni obliki in tako ohranjajo dokaze o kontinuiteti jezika, ki bi bil zaradi spleta nesrečnih zgodovinskih okoliščin skoraj obsojen na propad, še preden se je potrdil v knjižni obliki.

Bogata rokopisna dejavnost pa opozarja tudi na zanimive odnose med kajkavskim in prekmurskim jezikom. Zakaj so se ljudje tako trdovratno držali prekmurskega jezika v rokopisih, če so imeli pri roki tiske v knjižni kajkavščini? Gotovo so za to imeli tehtne

²⁶ V. Novak, Značaj in pomen prekmurskega slovstva. V: I. Škafar, Bibliografija prekmurskih tiskov od 1715 do 1919. Ljubljana 1978, str.7-14.

²⁷ V. Novak, nav.d., str.7.

²⁸ V. Novak, Izbor prekmurskega slovstva. Ljubljana 1976.

²⁹ Prim. njegove razprave v: Ljetopis JAZU 48/1935, str.165-168. Hrvatska revija X/1937, št.11. Savremenik XXVI/1937, št.12 in Ljetopis JAZU 51/1939, str.97-99.

³⁰ V. Novak, Prekmurske rokopisne pesmarice. Jis XIX 1973/74, str.212-217.

³¹ Prim. M. Rupel, ZSS. Ljubljana 1956, str.282, 315-16, 323.

³² Glej I. Škafar, Bibliografija prekmurskih tiskov od 1715 do 1919. Ljubljana 1978, str.99-103.

jezikovne vzroke (mogoče celo narodnozavedne), zaradi katerih niso sprejemali kajkavščine za svoj jezik, ampak so jo imeli za nepriljubljen, vendar pa potreben pripomoček pri posredovanju grških, latinskih in madžarskih cerkvenih besedil v njim najbližji jezik.³³

Šele v 18. stoletju se je v prekmurskem prostoru pojavila prva tiskana knjiga (F. Temlin, *Mali katekizem*, 1715), ki je pomenila kratko, zadnje, vendar pa pomembno obdobje v zgodovinskem razvoju prekmurskega jezika. V dolgih stoletjih se je ob ustnem izročilu (predvsem za cerkveno rabo) in delno tudi v pisni tradiciji (pesmarice, tudi za cerkveno rabo), oblikoval vzhodnoslovenski obredni jezik,³⁴ ki je svojo knjižno uveljavitev dočakal v delih prekmurskih protestantov 18. stoletja, dosegel prvi višek v Š. Kūzmičevem Novem zakonu, dobil visoko stopnjo kultiviranega knjižnega jezika v delih katolikov konec 18. in na začetku 19. stoletja in nato v sredini 19. stoletja odločilno pomagal oblikovati enoten knjižni jezik tako, da je v jezikovni sistem "prispeval" nekatere izvirne slovanske (in slovenske) oblike, ki jih je osrednjeslovenski knjižni jezik v razvoju jezika zaradi hitre narečne diferenciacije (od 13. stoletja naprej) izgubil.³⁵

Na razvoj prekmurskega jezika je na poseben način vplivala tudi cerkveno-upravna razdelitev med dve škofiji. Južne prekmurske župnije, ki so bile ves čas pretežno katoliške, so pripadale zagrebški škofiji od leta 1094. Vpliv kajkavskega knjižnega jezika je bil zato v okolici Lendave in Turnišča zelo močen. Duhovniki, poslani v ta del Prekmurja iz Zagreba, so se večinoma šolali v obeh kajkavskih središčih (Zagreb in Varaždin) in od tam so prinašali v prekmurski obredni jezik številne vplive, ki so zabrisali jasno razločevalno mejo med obema, že od samega začetka, različnima jezikovnima sistemoma.³⁶ Podobnost jima je dajal zlasti skupni slovensko-hrvaški panonski narečni prostor. Severni del Prekmurja s središčem v Murski Soboti in Porabje pa sta bila priključena győrski škofiji, ki je bila dolgo časa središče protestantskega gibanja. Duhovniki, ki so službovali v tej škofiji, so se šolali večinoma na Madžarskem ali pa tudi v Bratislavi, na znamenitem protestantskem liceju, ki ga je obiskoval tudi Štefan Kūzmič. Vpliv kajkavščine je bil v severnih prekmurskih župnijah zato manjši, saj so se njihovi molitveniki, evangeliji in drugi tiski le redko uporabljali pri opravljanju službe božje. Zato pa so prekmurski protestanti v 18. stoletju prinašali iz Bratislave, kjer so se dobro izobrazili v klasičnih jezikih in slovaščini, tudi ideje o narodnem in jezikovnem prebujanju. Sočasno z normiranjem prekmurskega knjižnega jezika je na Slovaškem potekalo prizadevanje za formiranje slovaškega knjižnega jezika. Odnos med češkim in slovaškim knjižnim jezikom je bil precej podoben razmeram na slovenskem etničnem ozemlju in razmerju med osrednjeslovenskim in vzhodnoslovenskim knjižnim jezikom. Protestanti na Slovaškem so sicer uporabljali *Kralicko biblijo* in si prizadevali za (tudi jezikovno) zblizanje s češkimi protestanti (uporabljali so t.i. biblično češčino), vendar pa sta se vzporedno s temi prizadevanji v administraciji, pravni in kulturni rabi že uveljavili kulturna zahodna in srednja slovaščina. Razlike med obema jezikovnima sistemoma so bile dovolj velike, da se je lahko že konec 18. stoletja oblikovala ob češčini tudi slovaščina kot samostojen knjižni jezik, ki je ohranil kontinuiteto jezika Cirila in Metoda, medtem ko je češčina imela tipične zahodnoslovenske značilnosti.³⁷ Podobno je tudi prekmurski knjižni jezik izhajal iz panonske narečne baze in se je od osrednjeslovenskega knjižnega jezika, ki ima alpske zakonitosti, v 18. stoletju

³³ O tem in o razmerah v Győru v biografsko-zgodovinskem romanu piše J. Smej (Po sledovih zlatega peresa, Ljubljana 1980).

³⁴ M. Orožen, Molitveni obrazci starejših obdobj v osrednjeslovenskem in vzhodnoslovenskem knjižnem jeziku. Slavistična revija 1986, št.1, str.37-57.

³⁵ Tu gre zlasti za tiste možnosti, ki kažejo na kontinuiteto slovenskega (vzhodnoslovenskega knjižnega) jezika s starocerkvenoslovaščino (deležijsko izražanje istodobnosti in predobnosti, razlikovanje med nedoločnikom in namenilnikom, trpni način izražanja ter krajsanje zapleteno zloženih povedi).

³⁶ M. Orožen, Vprašanje prekmurskega knjižnega jezika (ob osrednjeslovenskem in kajkavskem hrvaškem). SR 1985/86, št.2, str.191-197. V študiji je poudarjena misel, da so bili prekmurski protestantski pisci od srednjega veka naprej "navsezami predvsem na kajkavsko oziroma kajkavsko-čakavsko (glagoljško) knjižno tradicijo, na jezikovne različice, ki so se vzdrževale v mejnem slovensko-hrvaškem, čakavsko-kajkavskem, jezikovnem narečnem pasu od Trsta in Kopra prek Istre do Bele krajine" (nav.d., st.193).

³⁷ Prim. Eugen Pauliny, Dejiny spisovnej slovenčiny, Bratislava, 1983.

že tako razlikoval, da je bila potreba po tiskih v vzhodnoslovenskem knjižnem jeziku povsem upravičena. Za razliko od slovaškega jezika, ki se je z nastopi bernolakovcev in štuurovcev osamosvojil in oblikoval kot knjižni jezik ob starejšem češkem, pa je prekmurski knjižni jezik v prvi polovici 19. stoletja takšno možnost opustil in - zaradi poenotenja jezikovne norme - pristal na združitev v enoten slovenski knjižni sistem.

Leta 1777 so se prekmurski Slovenci v Ogrski prvič združili. Resda samo cerkveno, ko se je ozemlje škofije Győr razdelilo in je bila ustanovljena nova škofija v *Sombotelu*, ki je cerkveno-upravno združila Slovence iz zagrebške in győrske škofije; na začetku je to pomenilo za protestante in katolike možnost prevajati in tiskati knjige v prekmurskem jeziku, ki se je leta 1771 dokončno potrdil v *Novem zakonu* in dosegel višek v delih M. Küzmiča. Njegova *Knjiga molitvena* (1783) je z 19 ponatisi³⁸ postala najbolj bran prekmurski priročnik, ki je ob Novem zakonu imel tudi najmočnejši jezikovni vpliv. Pri tem je potrebno upoštevati, da pomen prekmurskih verskih tiskov ni bil omejen ozko cerkveno, ampak so knjige oblikovale tudi zavest prekmurskih preprostih ljudi, vplivale na njihov besedni zaklad in predvsem budile v bralcih narodnostni občutek.³⁹ To je bilo še zlasti pomembno, ko so Slovenci, združeni v sombotelski škofiji, postali žrtev nasilne madžarizacije.

Kulturne, politične in jezikovne razmere v Prekmurju konec 18. in v začetku 19. stoletja so bile podobne tistim na Kranjskem v 16. stoletju. Protestanti, ki so se v protireformaciji umikali iz Ljubljane na sever proti Nemčiji, so se ustavili v Prekmurju in mnogi so tam tudi ostali. Najprej so se močno razširili kalvinisti, po augsburški veroizpovedi (*cuius regio, eius religio*) pa so postajali vse številnejši tudi protestanti. Čeprav je reformacija ozaveščala kmete in neuke množice, pa so le-ti morali sprejeti vero svojih gospodarjev. V Prekmurju "je že pred uradno priznано pravico veljalo in gospodovalo načelo: zemljiški gospod določa vero svojim podložnikom".⁴⁰ Prav zaradi takšne prakse pa se je vera v Prekmurju pogosto spreminjala.

Reformacija v Prekmurju se je začela sicer že v 16. stoletju,⁴¹ vendar se je sprva utrdila na skrajnem severu, od tam pa se je kasneje počasi razširila proti jugu⁴² in je na prehodu iz 16. v 17. stoletje zajela Radgono, ki je "postala najmočnejša trdnjava luteranstva".⁴³ Kljub temu pa v Prekmurju pogoji takrat še niso dovoljevali tiskanja knjig v domačem jeziku in je bilo potrebno počakati še dvesto let do nastopa prekmurskih protestantov iz ravensko-goriškega prostora, da so opravili delo, kakršnega so v 16. stoletju na Kranjskem Trubar, Dalmatin in njuni sodobniki.

Temlinov *Mali katekizem* (1715), *Abecedarium slovensko* (1725), Severjev *Red zveličanstva* (1747) in Š. Küzmiča *Vere krščanske kratki nauk* (1754) so pomenili začetek⁴⁴ pri oblikovanju prekmurskega knjižnega jezika, ki se je dokončno potrdil v temeljnem delu prekmurskega slovstva, v prevodu *Novega zakona* (1771) Š. Küzmiča. Delo je tudi prvi slovenski prevod svetega pisma iz originala - grščine, ki jo je Š. Küzmič dobro obvladal. V uvodu opozarja na Trubarjeve prevode, na Dalmatina, Antona Dalmato, Istrijanskega in Jurjeviča, vendar pa misli, da ogrski Slovenci potrebujejo svoje prevode, ker imajo "dosti

³⁸ Prim. I. Škafar, nav.d., str.19.

³⁹ V. Novak, Značaj in pomen prekmurskega slovstva. V: I. Škafar, nav.d., str.9.

⁴⁰ Vanek Štifter: Vloga petanjskega gradu pri širjenju protestantizma. V: Zbornik Štefana Küzmiča, Murska Sobota 1974, str.22.

⁴¹ F. Baš, Protestanti v Prekmurju. V: Geografski vestnik 1929-30, str. 78-89. Fr. Kovacic; Gradivo za prekmursko zgodovino. ČZN št. 1-2, 1926, str.1-20.

⁴² I. Zelko, K zgodovini reformacije v Prekmurju. ČZN 1937, str.112-122.

⁴³ V. Štifter, nav.d., str.25.

⁴⁴ "Prekmurska knjižna slovenščina ima svoj začetek po do zdaj ohranjenih in najdenih primerih tiskov leta 1715, čeprav nekatere omembe kažejo, da bi naj obstajali tudi starejši tiski. Gotovo je še prej obstajalo rokopisno gradivo predlog za pridige, pesmi in prevodov za razne cerkvene obrede, v določeni meri pa so se na področju Prekmurja, ozemlja med Muro in Rabo, uporabljali tudi kajkavski tiski, ki so v svoji zgodnji dobi imeli oznako 'slovenski'. (Mihael Kuzmič, Predgovori Štefana Küzmiča, str.21)

tujega in svojega lastnega".⁴⁵ Jezik, ki ga je Š. Kūzmič uporabil pri prevajanju, je postal osnova prekmurskemu knjižnemu jeziku,⁴⁶ o katerem se je pohvalno izrazil najprej Jernej Kopitar⁴⁷ in nato še Matija Čop,⁴⁸ konec 19. stoletja pa je govoril o prekmurskem knjižnem jeziku tudi Vatroslav Oblak - jezik ni čist, ampak je zmes narečja, štajerskih vplivov in umetnih tvorb.⁴⁹

Danes se v strokovni jezikovni literaturi končno uveljavlja prepričanje, da prekmurski tiski 18. in 19. stoletja niso pisani v narečju, ampak v knjižnem jeziku, ki se je skoraj dvesto let uporabljal sočasno z osrednjeslovenskim knjižnim jezikom, se od njega razlikoval, približeval in oddaljeval kajkavščini in se v sredini 19. stoletja združil z osrednjeslovenskim knjižnim jezikom v enoten slovenski knjižni jezik.⁵⁰

3 SKLEP

Tisočletna izolacija vzhodnoslovenskega knjižnega jezika, ki so jo narekovali slabi stiki z osrednjeslovenskim knjižnim jezikom, je v panonskem narečnem prostoru zblížala prekmurski in kajkavski knjižni jezik. Stiki med njima so bili zelo močni, razlike v razmerju do osrednjeslovenskega knjižnega jezika pa so se s pojavom tiska samo še povečale. Dalmatin in Japelj sta prevajala iz nemščine in latinščine, Š. Kūzmič in Krajačević (kajkavec) pa iz grščine, posredno pa se v njunem jeziku kažejo tudi starocerkvenoslovenski vplivi. Osrednjeslovenski knjižni jezik se je v dvestoletni tradiciji od Dalmatina do Japlja tako spremenil, da je bila gramatična preobrazba protestantskega jezika nujna. Spremembe so bile potrebne predvsem v skladnji in besedotvorju, v tistih jezikovnih ravninah, ki so ob glasoslovju najbolj ločevale tudi vzhodnoslovenski in osrednjeslovenski knjižni jezik 18. stoletja. Stiki med obema jezikovnima sistemoma so bili v glavnem enosmerni vse do 19. stoletja: v Prekmurju so poznali Trubarjeve prevode, Dalmatinovo Biblijo in druge protestantske tiske, vendar pa so bile jezikovne razlike prevelike, zato so potrebovali svoje tiske. V osrednji Sloveniji so prekmurske knjige slabo poznali in zanimanje zanje je pokazal šele Jernej Kopitar, ko je v začetku 19. stoletja spoznal Kūzmičev Novi zakon in ga je jezikovno začel postavljati pred Japljev prevod.

⁴⁵ Meo je i ma elcse Golzpodin Boug v /zigdar, kakti na ve/ cslovecsanzlki, tak i na ve/z Szlovenzki narod vu etom Izvojo Bozanzlko lzkrb: da, liki je od Izrednyega mourja notri do Bejlaga vlzo Dalmazio, Ilztrio, Slavonjo, Boznio i bulgarjo, Horvacsji, Krajnzlki, Stajerzski, Vogrizki, Morizki, Cselzki, Polzki i Moskoviranzki orlzag' znym napuno; Ar tetj ni Vogrizki lzlovenov Jezik od vlzej drugi dolzta tuhoga in lzbi lalztivoga ma. Kakti i vu naprej zracsunani lze veliki razlocek nahaja. (Prim. Š. Kūzmič, Predgovor. V: Š. Kūzmič, Nuovi zakon, Halle 1771)

⁴⁶ "Š. Kūzmič je poznal prevode Novega testamenta in biblije v drugih slovanskih jezikih (celo lužiškega), torej mu nista mogli biti neznan i glagolski in kajkavska protestantska književnost, vendar pa se je iz želje po splošni razumljivosti (kot Trubar v osrednjem območju) odločil za domače jezikovno izhodišče. Seveda je vprašanje, kako je mogoče vsebinsko in stilno tako zahtevno delo, kot je biblija, prevesti v narečje, ki že iz socialnih razlogov razbi večinom preprostim zahtevam vsakdanjega medsebojnega razumevanja. (Prim. M. Orožen, Jezikovno knjižno izročilo prekmurskih in štajerskih pisateljev. V: ČZN 1973, str. 127-137)

⁴⁷ Novi zakon Štefana Kūzmiča je dobil pri Čehu Zlobickem in, ko ga je prebral, je pisal Zoisu, da je Kūzmičev prevod boljši kot Japljev. Prim. V. Novak, Izbor prekmurskega slovstva, Ljubljana 1976.

⁴⁸ O prekmurskem "govoru" je pisal tudi M. Čop, ki imenuje jezik "dosleden govor" in ga priporoča Kranjcem v "dvomljivih slučajih". Prim. V. Novak, Kulturni stiki do osvobodjenja. V: Slovenska krajina. Zbornik ob 15-letnici osvobodjenja 1919-1934, Beltinci 1935.

⁴⁹ Prim. Ftičar, nav.d.

⁵⁰ Takšno teorijo je razvila Martina Orožen in jo dokazala v številnih primerjalnih študijah iz zgodovine slovenskega jezika, ko je soočila jezikovni sistem prekmurskega knjižnega jezika z jezikom protestantov 16. stoletja in katolikov 17., 18. in 19. stoletja, ki so pisali v osrednjeslovenskem knjižnem jeziku; oba slovenska jezikovna sistema pa je primerjala tudi s kajkavskimi tiski. Izhodišče za jezikovne raziskave prekmurskega knjižnega jezika ji je Novi zakon Štefana Kūzmiča. Prim. M. Orožen, Molitveni obrasci starejših obdobj v osrednjeslovenskem in vzhodnoslovenskem knjižnem jeziku. SR 1986, št. 1, 37-57. M. Orožen, Vprašanja prekmurskega knjižnega jezika (ob osrednjeslovenskem in kajkavskem hrvaškem). SR 1985/86, št. 6, str. 191-197. M. Orožen, Prekmurski jezik, V: XXV SSJLK, 1989, str. 37-60. Prim. tudi M. Jesenšek, Razlikovalni skladijski vzorci vzhodnoslovenskega in osrednjeslovenskega knjižnega jezika v 18. stoletju. V: Zborovanje slavistov ob 100-letnici rojstva Frana Ramovša, Ljubljana 1990, str. 129-142. Knjižne razlike v okviru panonske narečne baze. V: Posvetovanje Matjaža Korvina, Maribor 1991, str. 104-113. Pomenske funkcije aktivnih deležnikov sedanjega in preteklega časa v prekmurskem knjižnem jeziku konec 18. st. V: Znanstvene publikacije (10 let katedre za slovenski jezik in književnost na Visoki učiteljski šoli v Szombathelyu). Szombathely 1990, str. 162-175.

Tudi stiki med vzhodnoštajerskim in prekmurskim knjižnim jezikom niso bili močni, čeprav gre le za različici vzhodnoslovenskega knjižnega jezika. Politično razkosanje jezikovno enotnega področja, ki se je razdelilo med nemško in madžarsko oblast, je povzročilo, da so v jezikovnih sistemih nastajale razlike, ki opravičujejo delitev vzhodnoslovenskega knjižnega jezika na vzhodnoštajerski in prekmurski knjižni jezik.

Prekmurski knjižni jezik je imel že daljšo tradicijo, vendar pa ni bila pisna, ampak ustna. Razvijal se je ob stari kajkavski in je preko njenih povezav z glagoljaši ohranjal kontinuiteto s starocerkvenoslovanščino. Kljub tesni povezavi pa številne rokopisne pesmarice dokazujejo, da prekmurski Slovenci niso sprejeli kajkavščine za svoj jezik, ampak so s pomočjo obrednega jezika v pesmaricah in molitvenih obrazcih ohranjali razlike med jezikovnima sistemoma, dokler se v 18. stoletju tudi prekmurski jezik ni potrdil v knjižni obliki.

Osrednjeslovenski in vzhodnoštajerski knjižni jezik sta se potrdila v cerkvenem in posvetnem tisku, medtem ko v prekmurskem knjižnem jeziku leposlovja niso pisali. Kljub temu pa je v Küzmičevem prevodu Novega zakona in v kasnejših delih katolikov jezik dosegel visoko kulturno raven, s katero je presegel narečne okvire in prerastel v normirano naddialektalno tvorbo. Osnova (vendar le glasoslovna) mu je ravenko-goriško narečje, v skladnji, besedju in oblikoslovju pa je izoblikoval nadgradnjo, ki je po svoji izrazni moči in vsebini knjižna.

UDK 808.63-02-085.2"15/18" : 808.63-087"17/18"

Summary

Marko Jesenšek

LINGUISTIC SYSTEMS IN THE SLOVENE-SPEAKING (ALPINE AND PANNONIAN) AREA

In the 18th century there were two standard literary languages, the Central and the Eastern Slovene, used on the territory which is now Slovene, but was then part of Austria and Hungary. Slovenes living in Austria spoke their Central Slovene language alongside with German and Latin, while those living in Hungary used the Eastern Slovene language in addition to Hungarian, Kajkavian and Latin.

Owing to historical reasons the Eastern Slovene language developed into two variants, the Eastern Styrian and the one in Prekmurje. The contacts between the two were weak.

While the Central Slovene and the Eastern Styrian literary languages were used both in religious and in secular print, no literary works were produced in the Prekmurje variant. Regardless of that, this variant of the Eastern Slovene language was on a high cultural level. In Š. Küzmič's "Novi zakon" (New Testament) and in various Catholic works that followed it developed well beyond its dialectal framework, growing into a standardized supra-dialectal system with an expressive power that was equal to that of standard literary languages.

IZROČILO GROZLJIVEGA ROMANA V UVODNI ZGODBI SLOVENSKEGA MEŠČANSKEGA PRIPOVEDNIŠTVA

1.

Vprašanje terminologije. Pojem uvodna zgodba (predzgodba) kot bistvena sestavina analitične tehnike je v literarni vedi zelo običajen pri obravnavanju dramatike, medtem ko je v zvezi s pripovedno prozo sicer pogosto omenjen, le malokdaj pa podrobneje analiziran. Pričujoči prispevek k temu vprašanju se opira predvsem na dela E. Lämmerta, G. Genetta, S. Chatmana in H.-W. Ludwiga, pa tudi na nekatere specifične obravnave tega elementa v gotškem romanu, zlasti še na študijo E. Breitingerja.¹

V tuji strokovni literaturi, posebno v nemški, se je že utrdilo precej podrobno razločevanje med posegi v preteklost glede na njihovo stopnjo, značaj in funkcijo v pripovedi. Kršitev časovnega zapovrstja dogodkov v pripovedi je namreč lahko samo neke vrste dodatek, dopolnilo ali razširitev glavnega dogajanja (pisatelj npr. predstavi na novo vpeljano osebo tako, da pove nekaj o njeni preteklosti, ali pa premosti vrzel v dogajanju, kjer junaka dalj časa ni bilo na prizorišču); lahko pa je tudi osvetlitev položaja z junakovimi spomini, refleksijo ali podobnim oziranjem v minule čase. Kot skupno ime za tovrstne vrnitve v preteklost uveljavlja Lämmert izraz Rückwendungen, kot temu podrejene pojme pa razločuje Rückschritt, Rückgriff, Rückblick. Vsi navedeni posegi v preteklost pa so le podrejeni sestavni elementi dogajanja v pripovedni sedanjosti in se izrazito ločijo od večjega, pomembnejšega bloka iz preteklosti, od uvodne zgodbe (predzgodbe), ki je konstitutivni del celotnega besedila in ki na njegov ustroj tudi bistveno vpliva. Medtem ko podrejeni posegi v preteklost zahtevajo samo skrbno sinhronizacijo, terja taka obsežna retrospektiva tudi menjavo pripovedne ravni. Pri tem nastaneta dva časovna nivoja (lahko tudi več): v potek dogodkov v pripovedni sedanjosti prenika zgodba iz preteklosti, v kateri tiči neka skrivnost, neka uganka in z njo hkrati tudi sprožilni vzvod za sedanje dogajanje. Vzročna zveza glavne zgodbe z uvodno se do kraja odstre šele na koncu, ko dobi prva iz slednje svoje pojasnilo in utemeljitev. Za dogajanje na teh dveh časovnih ravneh, torej za oba sestavna dela analitične zgradbe, so v nemški literarni vedi v rabi dvojice izrazov Haupthandlung in Enthüllungshandlung (Breitinger), Gegenwartshandlung in Vorzeithandlung (Lämmert); namesto slednje je pogosten tudi termin Vorgeschichte.² V prevodu Genettovega dela se uporablja za dogajanje v pripovedni sedanjosti izraz first narrative, vse vrste neskladja med pripovednim in upovednim časom pa zajema izraz anachrony, naj je že to vnapiřejšnja napoved (prolepsis) ali vrnitev v preteklost (analepsis); slednja je spet lahko notranja (internal analepsis) ali zunanja (external analepsis). Angleška terminologija je na tem področju manj sistematična; za posege v preteklost so brez natančnejšega razločevanja v rabi izrazi flashback (rabljen tudi v nemščini: Rückblende), izposojen s filmskega področja, retrospection, recall, pa tudi termin s preširokim pomenom inset tale³ in - veliko redkeje - incapsulated narrative.⁴

¹ Eberhard Lämmert: *Bauformen des Erzählens* (Stuttgart 1975). — Gérard Genette: *Narrative Discourse* (Ithaca, N. Y. 1983; naslov izvirnika: *Discours du récit*). — Seymour Chatman: *Story and Discourse* (Ithaca - London 1978). — Hans-Werner Ludwig, Hrsg.: *Arbeitsbuch Romananalyse* (Tübingen 1982). — Eckhard Breitinger: *Der Tod im englischen Roman um 1800* (Göppingen 1971).

² Termin uporablja med drugimi tudi Franz Stanzel v delu *Die typischen Erzählsituationen im Roman* (Wien - Stuttgart 1965).

³ Prim. Frederick S. Frank: *The First Gothics* (New York - London 1987).

⁴ Termin vpeljuje Michael Hadley v delu *The Undiscovered Genre* (Berne - Frankfurt am Main - Las Vegas 1978).

V slovenski literarni zgodovini in teoriji je izraz analitična tehnika že utečen, prav tako analitična zgradba, prevzet naravnost iz dramatike. Kar pa se tiče obeh posameznih sestavnih delov take dvodelne strukture, SSKJ za dogajanje v sedanjosti vpeljuje izraz glavna zgodba (v definiciji gesla predzgodba kot pojasnilo slednje), torej ustreznico Breiteringerjevi Haupthandlung. Ker se glavna zgodba pogosto uporablja tudi za razločevanje od stranske zgodbe, bi bil v zvezi z analitično zgradbo morda ustrežnejši prevod Lämmertove Gegenwartshandlung, torej sedanja zgodba, izraz, ki je blizu označbi Matjaža Kmecla: sprotno, "naravno", sintetično dogajanje.⁵ Toliko več pa je z rabo že povsem utrjenih izrazov, ki se približno enakovredno uporabljajo ob terminu predzgodba: analitična zgodba, retrospektivna zgodba (tudi retrospektiva ali retrospekcija), inverzija, zgodba v zgodbi. France Koblar je v uvodu k *Desetemu bratu* uporabil označo skrita povest, ki pa se ni prijela.⁶ Nobeden od uveljavljenih sinonimov za predzgodbo se ne zdi povsem zadovoljiv; večidel so to tujke, predzgodba pa je direkten prevod Vorgeschichte, sestavljen tudi sam po principu nemškega jezika. Zato bo v nadaljnjem razpravljanju rabljen doslej še neutrjeni izraz uvodna zgodba.⁷ Ustreznih izrazov za podrejene posege v preteklost naša literarna teorija še ni izdelala; Kmeclov termin "pogled nazaj" (ustreznica Lämmertovemu Rückblick) je namreč prav tako rabljen kot sinonim za predzgodbo.⁸

Uvodna zgodba v gotskem romanu. Analitična tehnika in z njo uvodna zgodba se v pripovedni prozi prikaže že v Heliodorovih *Etiopskih zgodbah*, v novodobnem romanu pa se je kot bistven gradbeni element uveljavila šele v predromantičnem žanru, znanem pod imenom grozljivi roman. Ta je proti koncu 18. stoletja vzniknil bolj ali manj istočasno v treh velikih zahodnoevropskih literaturah, vendar nemška in francoska različica po kakovosti ne dosejata najbolj zgodnje, angleške, še zlasti ne v oblikovno-tehničnem pogledu. Angleška varianta tega žanra, t. i. gotski roman, je ob naslonitvi na dramatiko vpeljala analitično tehniko, pri tem ko je v njej nad vsemi drugimi sestavinami prevladala fabula. Izraz fabula bo v nadaljnjem razpravljanju označeval umetelno komponirano in vzročno (ali kako drugače pomensko) povezano razvrstitev dogodkov, preračunano na učinkovit konec. V tem se fabula tudi razlikuje od zgodbe, tj. od golega kronološkega nizanja zapovrstnih dogodkov, podobno kakor se v angleščini razlikujeta plot in story ali v nemščini Fabel in Geschichte.⁹ Gotski roman stoji in pade z učinkovitim mehanizmom zapletanja in razpletanja napete fabule, za njeno oblikovanje pa je eden glavnih tehničnih postopkov prav preureditev časovnih odsekov v dogajanju. Bistvena sestavina gotske fabule, skrivnost, pokopana v preteklosti, in iz nje izvirajoča napetost, tičita ravno v uvodni zgodbi.

Prav z dominantno vlogo fabule in z njeno umetelno kompozicijo se je gotski roman izrazil ločil od raznih tipov verističnega meščanskega pripovedništva, ki je v drugi polovici 18. stoletja uspevalo v Angliji in drugod v zahodni Evropi. Medtem ko so se ti pripovedni teksti izdajali za "resnično zgodbo" (history), pa gotski roman ni prikrival, da je umetna estetska stvaritev; o tem pričajo teoretski pogledi v uvodih in esejih njegovih utemeljiteljev, zlasti Horacea Walpola, Clare Reeve in Ann Radcliffe. V raznih tipih meščanskega romana, kakor so bili sentimentalni in družinski roman ter roman nravi, težišče ni bilo na dogajanju, temveč na slikanju značajev, na tenkočutni analizi duševnih stanj in čustvovanja, na prikazovanju običajev in nravi, še posebno pa razmerij v družbi. Celo pikareskni roman

⁵ Matjaž Kmecl: Mala literarna teorija (Ljubljana 1983).

⁶ Izdaja *Desetega brata* v zbirki "Cvetje iz domačih in tujih logov" (Celje 1936).

⁷ Predlog za termin "uvodna zgodba" dolgujem Majdi Stanovnik-Blinc.

⁸ Matjaž Kmecl: Mala literarna teorija...

⁹ Prim. E. M. Forster: Aspects of the Novel (Harmondsworth 1966) in E. Lämmert: Bauformen...

¹⁰ Georg Lukács v delu *Der historische Roman* (Berlin 1955) datira sprejem dramskih struktur v roman šele s Scottom in pri tem izrecno zanika vpliv "dolge vrste drugo- in tretjerazrednih pisateljev" (str. 23), katerih tipična predstavnik naj bi bila Ann Radcliffe. Novejše raziskave precej drugače presojajo Scottovo razmerje do gotskega romana, ki je razvil celo posebno vejo t. i. historične gotike (historical gothic, gothified history). Scott, ki je že *Otrantski grad* štel za zgodovinski roman, je bil odličen poznavalec gotskega žanra; o tem priča več njegovih esejev s tega področja.

svojega obilnega dogajanja ni izoblikoval v fabulo, temveč je ostal pri nizanju bolj ali manj enakovrednih, večidel tudi zamenljivih epizod, brez poudarjenih vrhuncev in upadov. V pikaresknem romanu so sicer dovolj pogostni razni podrejeni posegi v preteklost, ne pa uvodna zgodba v svoji konstitutivni funkciji. Tudi Fieldingova "zgodba najdenca", *Tom Jones* (1749), kjer je dogajanje po načelu vzročnosti komponirano v fabulo, se po svoji epski širini in obsežni panorami družbe loči od zgoščene dramatične pripovedi gotskega romana, ki ne prenese daljših opisov in tudi ne moralčnih ali drugačnih refleksij. Poleg tega v *Tomu Jonesu* uvodna zgodba, ki slednjič razkrije junakovo poreklo, ni gonilna sila sprotnega dogajanja v tem romanu.

Gotski roman se je od tehničnih postopkov verističnega pripovedništva odtrgal in se oprl na dramo,¹⁰ podobno kakor некоč že Heliodor. Iz te si je izposodil analitično zgradbo z uvodno zgodbo vred; hkrati je iz domače renesančne dramatike prevzemal tudi snov, sklicujoč se na Shakespearov zgled, čeprav so gotski romanopisci in dramatik v resnici rajši jemali svoje grozote iz poznejše, bolj nasilne in krvave jakobovske drame. Na tesno sorodstvo med gotskim romanom in sočasno popularno dramatiko kaže torej dvoje, skupen sklad snovi in motivov ter analogna analitična zgradba. Nekateri vodilni pisatelji gotskega romana, med njimi Walpole in Charles Maturin, so bili tudi uspešni dramatik, Matthew Gregory Lewis, avtor razvpitega *Meniha* (1796), pa je bil sploh cenjen predvsem zavoljo svojih gledaliških del.

Ustroj gotske fabule in mehanizem, po katerem v njej deluje uvodna zgodba, je v glavnih, še nekoliko okornih potezah izdelal že Walpole, avtor prvega gotskega romana *Otrantski grad* (1764). Roman se ne začne z junakovim rojstvom, kakor je bil sicer običaj v premnogih "življenjskih zgodbah" 18. stoletja, temveč in medias res, in sicer s spektakularnim prizorom, ki sproži nadaljnjo verigo osupljivih in čudežnih dogodkov; ti se v naglem tempu prehitevajo in kopičijo, ne da bi junaki - ali tudi bralci - razumeli, kaj jih žene. Vzroki so namreč pokopani v preteklosti, v črni in krvavi uvodni zgodbi, ki se skriva pod dogajanjem v pripovedni sedanjosti, podobno kakor je stavba gotskega gradu sezidana nad podzemljem z blodnjaki, ječami in družinsko grobnico. Nad otrantskim knezom Manfredom in vso njegovo rodovino visi prekletstvo zavoljo pradedovega hudodelstva. Tako starozavezno pojmovanje višje pravičnosti, po kateri se grehi očetov maščujejo nad otroki, je iz gotskega romana seglo tudi v romantiko (tako npr. v roman E. T. A. Hoffmanna *Hudičevi napoji*, 1815-1816), izzveneva pa celo v Tavčarjevi *Visoški kroniki* (1919). Junakova osebna tragedija je v tem, da svarila in prerokovanja razume narobe in počenja prav tisto, kar njega samega in njegovo družino zagotovo peha v pogubo.

Zla preteklost iz uvodne zgodbe postopoma vdira v sedanje dogajanje, in sicer tako, da ga na ključnih mestih trga z delnimi razkritji ali z namigi, ki razkritja šele napovedujejo. Taki posegi v preteklost in napovedi prihodnosti členijo fabulo v dogajalne faze, v katerih se napetost podobno kakor v drami stopnjuje in se žene proti vrhuncu in preobratu. V gotskem romanu se je za naznačevanje takih časovnih zarez ustalil cel repertoar postopkov, kakor so sanje, prikazni, slutnje, nadalje prerokbe, znamenja, grožnje in svarila iz onstranstva. Prav v tem pogledu se posamezni pisatelji med seboj močno razlikujejo, tako po domiselnosti kakor po iztanjšanosti svojih metod. Walpolovi učinki so še grobi, kričeči; zdeli bi se naivni, ko ne bi izdajali ironije izobraženega, kultiviranega avtorja, ki sam v duhove ni verjel. V *Otrantskem gradu* najprej trešči izpod neba velikanska čelada in pokoplje pod seboj Manfredovega edinca, in še prav na dan njegove svatbe. V nadaljnjem dogajanju oživi prednikov portret in stopi iz okvirja, z nagrobnika umorjenega kneza se cedi kri, duhovi in okostnjaki lomastijo po gradu, vzdihujejo in rožljajo z oklepi, dokler se naposled ne izpolni kriptična napoved o zatonu Manfredovega grešnega rodu. - V romanih Ann Radcliffe pa so postopki ne le finejši, ampak se na koncu vselej tudi razumsko pojasnijo (t. i. supernatural explained) in postanejo s tem sprejemljivejši za tedanjega razsvetljenega bralca. Razkritja se pripravljajo s sanjami, slutnjami, s skrivnostno glasbo, z nenavadnimi šumi in s svetlobnimi učinki, ki pa imajo vendarle izvir v čisto naravnih vzrokih. Pisateljica je vpeljala tudi nekatere prijeme, ki jih je v naslednjem stoletju s pridom prevzela in razvila detektivska povest: nastavljala je lažne ključne, zbujala neutemeljene

bojazni, pošiljala junake in bralce po napačni sledi in dražila radovednost s slepimi motivi (s tem slednjim si je prislužila Scottovo grajo, češ da bralce najprej zavaja in nato razočara njihova pričakovanja).

Tudi razpletanje fabule proti končnemu razkritju uganke iz preteklosti v gotskem romanu poteka po ustaljenih konvencijah in s preskušeni rekviziti. Kot prepoznavna znamenja služijo razni predmeti, kakor so nakit, orožje, medaljoni in družinski portreti, dobrodošla so vrojena znamenja, nepogrešljive pa zlasti razne listine in oporoke. Za dokončno razčiščenje vseh dvomov so praviloma potrebne še izpovedi prič; posebno učinkovita je predsmrtna izpoved storilca, medtem ko je izpoved žrtve redkejša. Sicer pa tudi duh umorjenega prednika, podobno kakor duh Hamletovega očeta, ne miruje, dokler niso kosti pokopane v posvečeni zemlji in krivice poravnane. V končnem razkritju se prikažejo vse niti, ki držijo iz preteklosti v sedanjost, in sicer neredko v velikem sklepnem prizoru; ta je večkrat, zlasti pri Ann Radcliffovi, insceniran pred sodiščem. Največkrat gre pri tem za razkritje zločina iz preteklosti in za prepoznanje med razkropljenimi sorodniki (anagorizem). Fabula se razplete ne le z razodetjem resnice, ampak tudi z zmago pravice (krivec je kaznovan ali si sodi sam), lahko pa tudi z vsesplošno katastrofo, ki pokoplje brez razlike krive in nedolžne.

Neposredna izpeljava glavne zgodbe iz uvodne v dvodelni gotski fabuli zahteva neko skupno dogajalno raven, zato praviloma v obeh sestavnih delih nastopajo iste osebe, ali pa, še pogostejše, osebe iz dveh ali več generacij iste družine.¹¹ Le da gotška družina ni več čednostna in ganljiva skupnost, kakršne so bili tedanji bralci vajeni iz Goldsmithovega *Župnika Wakefieldskega* (1776) in drugih sentimentalnih romanov tistega časa, temveč razdejana in raztepena fevdalna rodovina z nepreglednim spletom sorodstvenih vezi, v kateri se kotijo kar najbolj temačne strasti. Ker se praviloma ne ve, kdo je v sorodu s kom, junak zmerom znova zabrede v nevarnost, da bo zagrešil kak protinaraven zločin znotraj najožjega sorodstva. Lahko da bo ponevedoma ubil svojega lastnega očeta ali brata, ali pa se bo zapletel v incest s svojo neznano sestro. Ker se sprožilni vzvod junakovih dejanj skriva v preteklosti in povzroča v sedanjosti nezadržno verižno reakcijo posledic, nastaja vtis, kakor da se izpolnjuje neizprosna, vnaprej določena usoda. Bolj ko se ji junak upira, bolj gotovo s tem pospeši njeno izpolnitev. Gotski roman je v tem svojem fatalizmu močno soroden poznejši usodnostni tragediji, ki so jo ustvarili Schiller, Grillparzer, Zacharias Werner, Adolf Müllner in drugi.¹²

Analitična tehnika in njene konvencije se v gotski fabuli največkrat družijo s stalnimi pripovednimi vzorci. Med temi sta tipična tudi dva, ki sta bila še v pripovedništvu 19. stoletja zelo vplivna in sta nato prek raznih posrednikov segla v našo literaturo: zgodba o uzurpaciji in zgodba o usodnem maščevanju. Zgodba o uzurpaciji, znana že iz *Hamleta*, je najstarejši vzorec gotskega romana; v uvodni zgodbi *Otrantskega gradu* si je namreč Manfredov praded z zvijačo in s silo prilastil plemiško posest in knežji naslov. Glavna zgodba, potekajoča v pripovedni sedanjosti, mora razkriti hudodelstvo in rešiti naslednji dve uganki: kdo je morilec in kdo zakoniti dedič. Slednji je bil namreč pahnjjen v spodnjo plast družbe in odrasča kot rejenec brez staršev v kmečki družini, čeprav njegov obraz, postava in viteške vrline izpričujejo njegov plemeniti rod. Postopoma se razkriva njegova identiteta; ne le, da najde pravega očeta,¹³ ampak pride na koncu tudi do svojih pravic, medtem ko uzurpatorja zadene kazen. Ta vzorec, ki tematizira nekatera aktualna vprašanja poznega 18. stoletja, kakor so pravni red, zakonitost in lastnina, je uspeval predvsem na zgodnji stopnji gotskega romana, ko je bila razsvetljenska vera v višjo pravičnost in urejenost sveta še dovolj živa. Med pomembnejša zgodnja gotska besedila s podobnim dvodelnim vzorcem sodi poleg Walpolovega prototipa tudi *Stari angleški baron*

¹¹ Prav to posebnost uvodne zgodbe v našem meščanskem romanu ustrezno označujeta z izrazom "družinska drama" France Koblar v uvodu k *Desetemu bratu* (Celje 1936) in Stefan Barbarič v delu *Josip Jurčič* (Ljubljana 1986).

¹² F. Koblar (v zgoraj navedenem uvodu) zato imenuje uvodno zgodbo v *Desetemu bratu* "usodna zgodba".

¹³ Junak Walpolovega romana odkrije svojega neznanega očeta v starem menihu; položaj je torej podoben tistemu v Jurčičevem *Juriju Kozjaku* (1864), povesti z izrazitim uzurpacijskim vzorcem. Tudi tu se je bil junakov oče od žalosti, ker je izgubil sina, umaknil v samostan, janičar ga najde med stiški menihi.

(1777) Clare Reeve in dva od romanov Ann Radcliffe, *Romanca o gozdu* (1791) in *Italijan* (1797); vzorec pa se je trdovratno ohranil še daleč v trivialno literaturo naslednjega stoletja, ko se mu je idejna podlaga že zdavnaj spodmaknila. Oba osrednja motiva uzurpacijske zgodbe, skriti zločin in neznana identiteta zakonitega dediča, je čakala velika prihodnost tudi v kvalitetni literaturi 19. stoletja, le da sta dobila tu novo vsebino in se pomeščanila v zgodbo o poneverjenih dediščinah, ponarejenih oporokah in opeharjenih sirotah, ki na koncu le pridejo do svojih pravic.

Drugi pomembni vzorec s črno uvodno zgodbo bi lahko dobil ime kar po naslovu Maturinovega romana *Usodno maščevanje* (1807).¹⁴ Protagonist vidi svoje življenjsko poslanstvo v tem, da se maščeje za krivico, ki je bila v preteklosti prizadejana njemu samemu ali njegovim najbližjim, zlasti še, če pri uradni justici ni dobil zadoščenja. Vendar pri tem, ko se sam postavi za sodnika, neogibno zabrede v krivdo in propade s hudodelcem vred. V Maturinovem romanu se grof Orazio po dolgih letih preoblečen v meniha vrne v rodni Neapelj, da bi se maščeval nad mlajšim bratom, ki ga je bil ogoljufal za posest in zakrivil smrt njegove žene. Orazu se načrt posreči, vendar pri tem potegne za seboj v pogubo svoja dva neznana sinova. Maturinov roman je prav klasičen zgled maščevalske fabule, katere težišče je na generacijskem spopadu, na sovraštvu med bratoma, incestu in protinaravnem hudodelstvu (gre za umor domnevnega očeta, v resnici strica). Hkrati s fatalizmom in pesimizmom je na idejnem ozadju tega vzorca razpoznavna tudi misel, ki je preživela še v slovenski meščanski roman, namreč da sodba pripada višji pravičnosti in si je zato človek ne sme prilaščati.

Odmevi uvodne zgodbe iz grozljivega romana v poznejši pripovedni prozi. Fabula gotskega kakor tudi kontinentalnega grozljivega romana je v obeh pogledih, v snovno-motivnem kakor tudi v tehnično-kompozicijskem, odločilno posegla v romantiko, še posebej v pesimistični tok nemške "črne romantike" (schwarze Romantik, Schauerromantik) in francoske "frenetične" (frénétique) romantike. Zgodbo o maščevalcu, ki svojemu nekdanjemu nasprotniku izpridi in pogubi sina, je obnovil Ludwig Tieck v mladostnem romanu *Zgodba gospoda Williama Lovella* (1795-1796), zgodbo o zamenjavi knežjih otrok in dinastičnih zapletih je priredil svojim namenom Jean Paul v *Titarru* (1800-1803). Motiv dediščine in zamenjanih otrok usodno poseže iz preteklosti v fantastični povesti Achima von Arnima *Majoratski gospodje* (1819), motiv nasledstva in mržnje med bratoma, ki gre iz roda v rod, v Hoffmannovi noveli *Majorat* (1817). Kar se da popolna zbirka gotskih pregreh - od prešuštva ter incesta do bratomora in preloma redovnih zaobljub se nakopiči skozi pet rodov v Hoffmannovem romanu *Hudičevi napoji* (1815-1816), in kakor se razkrije iz stare pergamentne listine, so vse to posledice davnega dedovega greha. - To je le nekaj tipičnih zgledov za rabo uvodne zgodbe iz skoraj nepregledne dediščine grozljivega romana v nemški romantiki, tej pa bi se prav tako lahko pridružila tudi francoska.

Nepretrgoma se je uvodna zgodba z grozljivo tematiko nadaljevala tudi v zgodovinskih romanih Walterja Scotta in njegovih naslednikov. Scott se je pri oblikovanju svojega modela marsikje oprl na strukturo gotske fabule, predvsem na tehnične dosežke Ann Redcliffove. Analitična zgradba se pojavlja v več Scottovih romanih, med drugim tudi v *Starinoslovcu* (1816), ki je v naši literarni zgodovini zaslovel kot eden izmed zgledov za Jurčičevega *Desetega brata*. Plebejski junak v Scottovem romanu se po temačnih razkritjih iz preteklosti izkaže kot sin aristokrata iz skrivnega zakona, nad katerim visi sum incesta.

Črna uvodna zgodba je v zgodovinskem romanu uspevala tako v Angliji kakor v drugih deželah, radi so jo uporabljali vidni predstavniki tega žanra, kakor so bili Bulwer-Lytton, Victor Hugo, Alessandro Manzoni in drugi. Obdržala pa se je ponekod tudi še potem, ko so Scottov model v zgodovinskem pripovedništvu nadomestile drugačne strukture, tako npr. v nekaterih kronikalnih novelah C. F. Meyerja in Theodorja Storma (prikriti umor

¹⁴ Janko Kos uporablja za "grozljivo-analitično predzgodbo" v našem meščanskem romanu tematsko opredelitev "roman maščevanja" (Primerjalna zgodovina slovenske literature. Ljubljana 1987).

neljubljenega moža sestavlja uvodno zgodbo v Meyerjevi noveli *Sodnica*, 1885 in v Stormovi *Praznovanje na Haderslevhuusu*, 1885).

Dvodelna zgradba s časovnimi zarezi in z grozljivo motiviko je v nekaterih segmentih pripovedne proze preživela tudi zaton romantike, ko je kot poglavitni tok prevladal realizem in analitično tehniko večidel pregnal iz svojih osrednjih besedil. Ostala je povsem običajna sestavina trivialne literature, nepogrešljiva zlasti za feljtonski roman (v njem je zelo pogosten t. i. reunion plot, zgodba o snidenju in medsebojnem spoznanju razkropljenih sorodnikov), katerega znameniti prototip so bile *Pariške skrivnosti* (1842-1843) Eugèna Sueja. Uganka zločina iz preteklosti in postopek njenega razvozlanja tičita tudi v osrčju angleškega žanra mystery story, katerega mojstra sta bila Wilkie Collins (*Žena v belem*, 1860) in J. Sheridan Le Fanu (*Hiša ob pokopališču*, 1863), neposredna predhodnika Doyleve detektivske povesti.

Senzacionalnost in napetost, ki ju omogoča prenikanje črne uvodne zgodbe skozi časovne zareze v glavno dogajanje, pa nista ostali omejeni le na popularno literaturo, temveč sta s pridom služili tudi nekaterim vodilnim pripovednikom 19. stoletja za upodabljanje temnejših strani psihološke in družbene resničnosti; grozljivi element je bil npr. izraziti v delih Balzaca, Dickensa in Dostojevskega. Pogosto se pojavljata predvsem dve preobrazbi vzorcev iz grozljivega izročila: literarni zločin in najdenska zgodba.¹⁵ Dostojevski recimo postavlja bralca pred uganko, kdo je umoril starega Karamazova, pri tem ko ima motiv za tako dejanje pravzaprav vsak izmed njegovih sinov. Dickensov *Oliver Twist*, ki ga neznani polbrat peha v kriminalno okolje iz pohlepa po dediščini, je samo eden iz cele množice izgubljenih, zatajenih, zavrženih, ugrabljenih in na koncu najdenih otrok, ki se potikajo po literaturi 19. stoletja. Vendar grozljiva prvina ravno v najdenski zgodbi velikokrat zvodeni, motiv sirote se prevleče s sentimentom in se navzame humanitarnih in socialnih poudarkov; izraziti rezultat tega procesa je v naši literaturi Stritarjeva *Rosana* (1877).

Grozljiva uvodna zgodba se je kot povsem organska sestavina včlenila tudi v postromantični roman, kakršna sta npr. *Jane Eyre* (1847) in *Viharni vrh* (1847)¹⁶ sester Brontë, ali na popularnejši ravni *Skrivnost stare gospodične* (1868) Eugenie Marlitt. Posebno močan je bil ta element v osrednjem toku ameriškega romana okrog srede stoletja; tako npr. zgodba o krivično pridobljeni posesti, ki bremeni poznejše rodove v *Hiši s sedmimi pročelji* (1851) Nathaniela Hawthorna, ali zgodba o usodni ljubezni med bratom in polsestro, ki je nasledek očetovega greha, v Melvillovem romanu *Pierre* (1852).

Tako široka razvejenost analitične tehnike in grozljive uvodne zgodbe v romantiki in po njej je za preučevanje naše literature nedvomno vredna upoštevanja zavoljo svoje posredniške vloge, posebno še, ker se zdijo neposredni stiki slovenske proze s prvotnim grozljivim romanom - razen morda na trivialni ravni - prav malo verjetni. Izraziti podaljšek grozljivega izročila v romantiko je očitno tudi podlaga za prepričanje, ki se je utrdilo v naši literarni zgodovini, namreč da je analitična tehnika s temačno uvodno zgodbo vred zapoznala naplavina romantike v našem meščanskem romanu; dejansko pa gre tu prej za romantično posredništvo starejše, predromantične tehnike in motivike. Sicer pa pripovedna proza, tako romantična kakor poznejša, ni bila edini filter, skozi katerega je prenikala grozljiva tradicija v slovensko literaturo. Nedvomno so imele pri tem precejšen delež tudi romantične verzne povesti, posebno tiste, ki so se zgledovale pri Byronovih pesnitvah, nič manjšega pa po vsej verjetnosti tudi viharliška dramatika in usodnostna tragedija.¹⁷

¹⁵ Izraza uporablja Miran Hladnik v študiji *Trivialna literatura* (Ljubljana 1983).

¹⁶ Emily Brontë je v *Viharnem vrhu* ravnala z uvodno zgodbo zelo nekonvencionalno, namreč tako, da jo je pravzaprav zamočala: bralec nikoli ne izve za skrivnostno poreklo demonskega junaka in tudi ne za nepojasnjeni izvir njegovega poznejšega bogastva.

¹⁷ Janko Kos s tem v zvezi posebej opozarja na Schillerjeve *Razbojnike* (Primerjalna zgodovina..., str. 119).

Slovenska literarna zgodovina in publicistika pojav analitične tehnike in uvodne zgodbe kot njene gradbene prvine v pripovedni prozi zapažata prav pogosto, redkeje pa ga temeljiteje obravnavata. Med zanimivejše analize tega elementa v naših besedilih iz 19. stoletja sodi predvsem sociološka obravnava v delu Matjaža Kmecla *Rojstvo slovenskega romana*.¹⁸ Avtor v skladu s svojo temeljno tezo, da je bil slovenski roman ob svojih začetkih nosilec meščanskih družbenih in političnih teženj, prihaja tudi do sklepa, da je v teh besedilih pogled v preteklost odklonilen pogled v predmeščansko družbo: 'Vsi analitični, retrospektivni postopki v "izvirnem" romanu razgaljajo zato moralno plesnobo in gnilobo predmeščanske družbe' (str. 99). Tako zapažanje bi v precejšnji meri lahko veljalo za grozljivi roman 18. stoletja,¹⁹ katerega okolje je razkrojena fevdalna rodovina, bolj dvomljiva pa se zdi v zvezi s slovenskim romanom, v katerem so protagonisti uvodne zgodbe praviloma prav tako meščanskega rodu kakor njihovi sorodniki v glavni zgodbi; v *Desetem bratu* se je npr. dr. Kaves, izprijeni stric idealnega junaka Kvasa, prav kakor ta povzpел iz kmečkega v gosposki stan.

Velika večina avtorjev, ki govorijo o uvodni zgodbi, pa v tem elementu ne išče meščanske kritičnosti, temveč ostajajo pri splošni ugotovitvi, da gre tu za romantični element, romantično usedlino ali ostanek romantične pripovedne tehnike v našem meščanskem romanu. To je tudi izhodišče za izčrpano analizo tega vprašanja v članku Franceta Jesenovca *Jurčič romantič* (Jezik in slovstvo 1956/1957). Avtor poudarja "romantično usodnost" in "temne in skrivnostne doživljaje in zgodbe" v dvodelni zgradbi Jurčičevih besedil, posebno še zgodovinskih, in opozarja na Scottov zgled. Poleg tematike podrobno razčlenja tudi Jurčičev kompozicijski postopek in funkcijo uvodne zgodbe v njem ter pri tem ugotavlja sorodnost njegove analitične tehnike s tisto v dramatik.

Do posebno zanimivih dognanj je v zvezi z uvodno zgodbo prišel France Koblar v uvodu k *Desetemu bratu*, ko je že l. 1936 posegel prav k začetkom in opozoril na *Otrantski grad* kot na primerek tistega romanesknega žanra, iz katerega v novodobnem pripovedništvu izvira taka dvodelna fabula, kakršno je ob Scottovem posredništvu sprejel Jurčič (kot utemeljitelja analitične tehnike v pripovedni prozi Koblar omenja tudi Heliodora). Koblar je s tem že zelo zgodaj opozoril na izvir uvodne zgodbe v predromantičnem gotskem romanu, čeprav termin in pojem predromantika ali celó gotski roman ob izidu Koblarjevega uvoda v literarni vedi (razen v francoski), še nista bila kaj dosti uveljavljena. Koblar tako "strahotni roman", kakor imenuje *Otrantski grad*, uvršča podobno kakor drugi v romantiko.²⁰ Izvir uvodne zgodbe z grozljivo motiviko je bil v naši literarni vedi pomaknjen iz romantike nazaj v predromantiko šele z moderno opredelitvijo tega obdobja v razpravah Janka Kosa.²¹

V povsem razviti obliki je uvodna zgodba vstopila v slovensko pripovedno prozo šele z vajejci. Vse dotlej je bila pripovedna tehnika ena najsihibkejših strani našega pripovedništva in prav sestavljanje fabule je piscem povzročalo najhujše težave. Kakor ugotavlja Gregor Kocijan,²² so naši zgodnji prozaisti večidel običali pri nizanju ohlapno povezanih epizod, spretnější pa so se naslonili na ogrodje ljudske pripovedne pesmi. Šele vajejci so po evropskih in ameriških zgledih ustvarili pripovedno prozo, ki je bila zahtevnejša tudi v formalnem pogledu, in vpeljali vanjo med drugimi tehničnimi postopki analitično zgradbo z uvodno zgodbo vred. Slednja je bila odtlej v našem romanu in povesti silno priljubljena.

¹⁸ Matjaž Kmecl: *Rojstvo slovenskega romana* (Ljubljana 1981), zlasti str. 97-100.

¹⁹ Sicer je bil tudi gotski roman — drugače kakor meščansko ozavešeni sentimentalni roman — v družbeno-idejnem pogledu močno ambivalenten; kar nekaj najvidnejših gotskih avtorjev je bilo namreč plemiškega rodu, in ti so skušali še enkrat povzdigniti vrednote svojega stanu, nekritično pa so se jim pri tem pridružile celo nekatere meščanske pisateljice, ki so bile sicer privržene morali svojega družbenega razreda, med njimi tudi Ann Radcliffe in Clara Reeve.

²⁰ Uvrščanje gotskega romana v črno romantiko je še danes zelo pogostno zlasti v anglosaških študijah, ki pojem predromantike zavračajo kot umeten konstrukt.

²¹ Prim. zlasti *Predromantika* (Ljubljana 1987) in *Primerjalna zgodovina...*, še posebej str. 117-121.

²² Gregor Kocijan: *Zgodovinska snov v pripovedni prozi med Vrazom in Jurčičem* (Jezik in slovstvo 1978/79).

Pogostna je bila zlasti na tistem področju, kjer je kot Scottova priredba gotske fabule tudi najbolj legitimna, namreč v zgodovinskem - in psevdozgodovinskem - romanu in povesti.²³ V tem žanru se dramatično oblikovana zgodba o usodnem maščevanju pojavi že v Mandelčevi noveli *Jela* (1858), nato pa seže prek Jurčičeve povesti *Jurij Kobila* (1865) in *Rokovnjaveč* (1881) ter številnih drugih besedil z zgodovinsko snovjo tja do vrhunske izpeljave v Tavčarjevi *Visoški kroniki* (1919). Retrospektivni pogled v preteklost je običajen tudi v sentimentalizirani najdenski zgodbi, kakršna je Stritarjeva *Rosana*, in tako rekoč neogiben v zgodbi o skritem zločinu, ki se je na široko razbohotila v naši kmečki povesti,²⁴ kakor npr. v Erjavčevi *Hudo brezno ali gozdarjev rejnec* (1864). Predmet pričujočega razpravljanja pa ne bo vloga uvodne zgodbe v katerem od pravkar omenjenih žanrov, temveč tam, kjer je pravzaprav ne bi pričakovali, pri dnevni svetlobi in v gosposki sprejemnici našega meščanskega romana. Vendar ta na videz nenavadna kombinacija ni slovenska posebnost in tudi ne novost. Tako je bil strukturiran že eden od tipov gotskega romana, t. i. sentimentalna gotika (sentimental gothic), katere vidna predstavnica je bila Charlotte Smith. Tudi v romanu *Skrivnosti gradu Udolpho* (1794) Ann Radcliffove sentimentalna zgodba o ljubezni mlade dame prekriva črno preteklost njenega sorodstva, v katerem se je pred davnimi leti zgodil nepojasnen umor. Take in podobne kombinacije niso redkost v postromantičnem romanu, kakršna sta npr. *Jane Eyre* ali *Hiša s sedmimi pročelji*, najdejo se pri Dickensu, Bulwerju, Balzacu, Marlittovi in še marsikje.

Vloga in značaj uvodne zgodbe, ki po snovi in motivih izvira iz grozljive tradicije, v naši meščanski literaturi iz 60. in 70. let prejšnjega stoletja naj ponazorijo tri besedila: Erjavčeva daljša povest *Huzarji na Polici* (1863), Jurčičev *Deseti brat* iz leta 1866 in deset let poznejši Kersnikov roman *Na Žerinjah* (1876).

V povesti *Huzarji na Polici* se že zarisuje struktura poznejšega meščanskega romana na Slovenskem. Sestavljajo jo tri plasti - sentimentalna zgodba iz grajskega okolja, vaška zgodba s humorističnimi poudarki, med to dvoje pa je včlenjena mračna zgodba iz preteklosti. Erjavčev je slednjo vpeljal le malo pred koncem povesti, v poglavje 8 - 11 (vseh poglavij je 13), ko se Dorica blazna vrne v vas Polico in umre pred cerkvenimi vrati. Doričina zgodba vstopi v dogajanje nenapovedana, saj bralec dotlej o njej sploh še ni nič slišal in šele zdaj izve, da je to gospodična s sosednjega gradu Bučnika, ki je pred časom pobegnila z ljubimcem od doma. Z njeno usodo se ukvarjajo v pogovorih na dveh krajih, v vaški gostilni in na poliškem gradu, in to na večer pred pogrebom, ki je hkrati večer pred Vsemi svetimi.²⁵ Poliški gospod Možina na prošnjo svojega gosta, madžarskega častnika, pripoveduje zgodbo sosednje družine; tragični razplet je pravkar odkril v skopem časopisnem poročilu.

Gre za tipično zgodbo o usodnem maščevanju: Doričin oče je sledil ubežnemu paru, obračunal je z zapeljivcem, pri tem pa je tudi sam izgubil življenje. Vse tri osebe v tragediji so standardne figure iz grozljive oz. sentimentalne literature (to dvoje je ponekod komaj mogoče razmejiti). Stari Amadeo Bentivoglio je lik skrivnostnega tujca, pribežal je s hčerko z Laškega, ko je bil tam zatrt upor. O njegovi preteklosti tudi Možinovi ne izvejo nič, mož ostaja samotarski, odljuden, molčeč; v nekaterih pogledih, tudi po italijanskem rodu, je soroden Rosaninemu očetu v poznejši Stritarjevi povesti. - Zapeljivec je črnolas Italijan bleščečih se temnih oči in namazanega jezika, privlačne zunanosti in izprijenega značaja. Dorica pa pripada enemu najbolj popularnih literarnih likov, t. i. liku zapeljane

²³ V zvezi z zgodovinskim romanom preseneča naslednja Kmečlova trditev: 'V "historičnem" romanu je analitična kompozicija mnogo manj izrazita in usodna' z naslednjo utemeljitvijo: '...kar je preteklo, je "historično", je torej znano, brez nejasnosti in negotovosti; ne more biti na primer uganka, ki bi se razvozlašala z oziranjem v stopnjevano preteklost.' (Rojstvo..., str. 99).

²⁴ Prim. M. Hladnik: Slovenska kmečka povest (Ljubljana 1990), zlasti str. 72-73.

²⁵ Tu je Erjavčev uporabil topos usodnega dne (dies fatalis), ki je igral pomembno vlogo v usodnostni tragediji, npr. v Wernerjevi 24. februar (1809) ali Müllernerjevi 29. februar (1812), kakor tudi v grozljivi zgodbi romantike, npr. pri Hoffmannu. Erjavčev je na motiv usodnega dne uglasil že kratko povest *Veliki petek* (1857).

nedolžnosti. Tudi motiv dekleta, ki se mu od ljubezenskega razočaranja omrači um, je v literaturi 18. stoletja in zlasti romantike zelo pogosten.²⁶

Uvodna zgodba v Erjavčevi povesti poleg značilne konfiguracije glavnih oseb in tipičnega pripovednega vzorca še v nekem pogledu kaže na svoj izvir v grozljivi tradiciji. Je namreč "italijanska" zgodba s prav tisto podobo Italije, ki jo je v literaturi uveljavil gotski roman. Italija je v njem tematizirana kot slikovita dežela opojne lepote, hkrati pa kot kotišče pregrehe, nasilja, zahrbtnih umorov, krvnega maščevanja, političnih zarot ter inkvizicije. Tako so si Italijo - in tudi Španijo - predstavljali britanski potomci puritancev, ki so s svojega otoka z mešanico nevoščljivosti in zgražanja od daleč gledali na sredozemske katoliške dežele.²⁷ Če je Ann Radcliffe spregovorila o "italijanski strasti" ali o "italijanskem maščevanju", so njeni bralci takoj vedeli, kaj to pomeni. Prav to podobo Italije so brez pomislekov prevzele tudi druge literature. Pisatelji so radi segali po sredozemskem okolju takrat, kadar so potrebovali prizorišče za divje erotične strasti ali krvava dejanja; tako tudi Goethe z zgodbo *Mignon* in harfista v *Učnih letih Wilhelma Meistra* (1795-1796). Med sodobniki naših meščanskih pisateljev je Italijo v tem smislu populariziral zlasti Paul Heyse, ki je bil v izobraženskih krogih zelo v modi.²⁸

Predstava o italijanskih strasteh in perfidnosti je prešla tudi v našo literaturo, še posebno s klišejem italijanskega zapeljivca. Erjavčev Cesare Angelini je zgodnji primerek tega lika pri nas; sledijo mu zapeljivec Jurčičeve *Hčere mestnega sodnika* (1866) in *Lepe Vide* (1877), pojavi se pri Tavčarju (*Antonio Gledjevič*, 1873), Preglju (*Peter Markovič*, 1929), pa tudi pri manj vidnih pisateljih, npr. v romanu Lee Fatur *V burji in strasti* (1905). Erjavčeva povest vpeljuje tudi značilni slog italijanskega maščevanja, obračun v barki na morju, znan tudi iz Heysejeve novelistike (npr. iz novele *Samotarja*, 1857), ki ga je pozneje Bevk v istem letu uporabil kar dvakrat: v povestih *Vihar* in *Jadra z Markovim levom* (oboje 1928).

Kar se tiče funkcije uvodne zgodbe v *Huzarjih na Polici*, je očitno, da krvavi dogodki iz Bentivoglijeve družine nimajo vzročne zveze z glavno zgodbo. Na slednjo so le rahlo pripeti s sosedskim razmerjem med graščinama. Dorica je bila najboljša prijateljica Možinovih dveh hčera še iz otroških let, zato njena usoda grajsko družino čustveno prizadene, nima pa nikakršne vloge v razpletu ljubezenske zveze med mlajšo poliško gospodično in huzarskim častnikom, čeprav je vpeljana tik pred kritično točko. Pač pa Doričin pokop na tragikomičen način sproži razplet vaše zgodbe o krčmarici, poskočni vdovi, ki si skuša v tekmovanju z mlado sorodnico pridobiti srce huzarskega vahtmajstra. Po grobarjevem zatrjevanju naj bi prst iz novo izkopanega groba, zajeta opolnoči, omogočila izpolnitev sleherne želje. Ob Doričinem grobu pa se krčmarica sreča s trobentačem, ki bi po enaki poti rad postal neviden; oba praznoverneža drug drugega na smrt prestrašita in se spametujeta.²⁹ Vendar tudi zveza z vaškim ljubezenskim trikotom ni vzročna v pravem pomenu besede, saj bi za enak razplet zgodbe zadostoval kateri koli nov grob. V Erjavčevi povesti torej uvodna zgodba še ni tisti tečaj, na katerem se suče sedanje dogajanje, temveč prej - podobno kakor Mignonina zgodba v *Wilhelmu Meistru* - neke vrste novelistični vložek, ki razširja in razgibava pripovedni prostor in prinaša vanj napetost in skrivnost.

Zgodba o usodnem maščevanju sestavlja tloris tudi v *Desetem bratu*, le da tokrat ni povezana z motivom zapeljane nedolžnosti, temveč z likom zavrženega otroka gosposkih staršev, ki se skriva pod identiteto potepuha. Spet sta na prizorišču dve podeželski graščini,

²⁶ Prim. študiji H. Petriconi: *Die verführte Unschuld* (Hamburg 1953) in Philip Martin: *Mad Woman in Romantic Writing* (Sussex - New York 1987).

²⁷ Prim. Mario Praz: *The Romantic Agony* (London - New York - Toronto 1954), zlasti str. 66-67.

²⁸ Na Heysejevo postromantično novelistiko "z motivi iz sredozemsko-italijanskega okolja" opozarja v zvezi z Jurčičevo *Lepo Vido* Janko Kos (Primerjalna zgodovina..., str. 120), pa tudi že Anton Slodnjak v zvezi z "noveleto" Alfonza Pirca *Giàcomo* (1884) v Zgodovini slovenskega slovstva III (Ljubljana 1961), str. 184 in 202 ter v zvezi s ciklom *Dalmatinske povesti* (1891) Iga Kaša (prav tam, str. 365).

²⁹ Erjavčevo oblikovanje vaše zgodbe v tem pogledu kaže sorodnost s t. i. zabavno gotiko (sportive gothic) Washingtona Irvinga, in sicer v spoju grozljivega motiva s humorjem. Idejna podlaga tej svojevrstni kombinaciji je tako pri Irvingu kakor pri Erjavcu razsvetljenska kritika praznoverja. — Irvingove kratke zgodbe so v Evropi tega časa uživale velik sloves, vendar je njihov sprejem pri nas dosegel le malo obdelan; to vprašanje načenja Miran Hladnik v Trivialni literaturi.

postavljeni podobno kakor v Erjavčevi povesti: na tisti, ki stoji v ospredju, na Slemenicah, se spleta sentimentalni ljubezenski roman, na pristavi Polesku, pomaknjeni nekoliko v ozadje, pa se dogaja mračna družinska tragedija.

V dveh protagonistih družinske drame je tudi tu mogoče pri prči spoznati značilna lika iz črnega izročila. Graščak Piškav, ki se je od kdove kod priselil na Polesek, je spet različica skrivnostnega samotarja neznane preteklosti in hudega ljudomrznika. Nekatere poteze kažejo na genealoško zvezo z eno najpomembnejših različic gotskega junaka, s hudodelskim znanstvenikom.³⁰ Piškav, katerega pravo ime je dr. Kaves, je zdravnik in učenjak, ki obvladuje tudi prepovedano znanje; poleg učinkovitih zdravil zna namreč mešati tudi strupe, poleg tega je obkrožen z značilnimi rekviziti gotskega znanstvenika, s knjižnico in laboratorijem. Vaščani natolcujejo, da je za svoje znanje in bogastvo dušo zapisal hudiču - spet daljen odsev vélike teme grozljivega romana (zlasti nemškega), pogodbe z vragom. - Martinek Spak, njegov nezakonski sin, ki se skriva pod identiteto desetega brata, pripada literarnemu liku sirote, ki jo je ugleđen in premožen oče zavrzel, hkrati pa tudi liku maščevalca. - Tretja figura v tej konstelaciji je zašla sem od drugod, iz sodobnega meščanskega okolja: Marijan, Piškavov zakonski sin in dedič, vsakdanji in zelo normalen podeželski gospodič, ki o očetovi preteklosti in krivdi ne ve nič.

Zgodbo očetovega greha, katerega posledice zadenejo oba sinova, sestavljajo nekateri tipični motivni nizi grozljivega romana. Doktor Kaves je v mladih letih sklenil neveljaven zakon z gosposko hčerjo, Majdaleno Strugovo, ki jo je pomotoma imel za bogato dedinjo, pred tem pa je, kakor vse kaže, zastrupil njenega varuha, ki bi bil utegnil tej zvezi nasprotovati. Martinek, otrok iz lažnega zakona, vidi svoje življenjsko poslanstvo v tem, da poišče neznanega očeta in mu povrne krivico, storjeno zapuščen in prevarani materi. Zgodba maščevanja se razplete v dveh fazah: najprej pride do poboja med sovražnima si polbratoma (značilen motiv viharneške dramatike); pri tem je Marijan nevarno ranjen, Martinek pa smrtno zadet. V naslednji fazi pa zavest o lastni krivdi in strah pred sramoto poženeta očeta v samomor.

V primerjavi z Erjavčevo uvodno zgodbo, ki je bila podana preprosto, v enem samem bloku in z zelo skromno ekspozicijo, vpeljana tako rekoč nenapovedano, je Jurčič spravil v pogon celotno mašinerijo preskušanih postopkov. Ti skrivnost napovejo, zbuja in vzdržujejo napetost - in bralčevo radovednost - in na koncu uganko razvozljajo. Martinek je namreč že prav od začetka predstavljen kot skrivnostna osebnost, in to celo v režiji, ki je bila standardna v grozljivem romanu: v nočni atmosferi in na prizorišču z gradom, obsijanem z mesečino. Njegov glas je "nekako teman in strašan", tako da je celo izobraženega Lovreta "skoro strah", ko mu Martinek napoveduje prihodnost. Martinek ves čas zbujati radovednost vaščanov, ne le s tem, da zna prerokovati, po potrebi izkopati zaklad in da ima skrivnostni vir dohodkov, ampak tudi s tem, da ga sprejema na obisk sicer skrajnje odljudni Piškav. Lovre in Manica prav tako sumita, da deseti brat ni navaden potepuh, zlasti še, ko vidita, da je bolj bister in izobražen, kakor se dela. Nerazumljiva se zdi tudi njegova navidezno čisto neutemeljena mrznja do Marijana, dokler bralci ne zvejo (razmeroma zgodaj, v 6. poglavju), da je Martinek Piškavov sin. Tu so priča njenemu pogovoru, ali bolje, prepiru; presojo o tem, ali skuša Piškav nadležnega obiskovalca ob tej priložnosti res zastrupiti, prepušča pisatelj bralcem. Vsa resnica o razmerju med očetom in sinom pa pride na dan šele čisto na koncu, in to spet po že znanih postopkih. Martinek ima namreč dokazno gradivo o svojem poreklu in očetovi davni krivdi, dokumente in pisma, torej temeljne rekvizite grozljivega romana. Jurčič je uporabil tudi najbolj klasični postopek razkrivanja resnice, predsmrtno izpoved. V *Desetem bratu* si sledita kar dve, ki se med seboj dopolnjujeta (podobno podvojitvev predsmrtni izpovedi je pozneje uporabil Tavčar v *Visoški kroniki*). Martinek na smrtni postelji razodene svojo zgodbo Lovretu Kvasu, Piškav svojo različico istih dogodkov Marijanu v poslovilnem pismu; pri tem resda zamolči nekaj

³⁰ Dolga vrsta učenjakov, ki zlorabljajo svoje znanje ali prodajo dušo vragu v zameno za višjo vednost, se začneja z doktorjem Frankensteinom v istoimenskem romanu Mary Shelleyeve in sega prek faustovskih junakov in alkimistov do Hawthornovega dr. Rappaccinija, Stevensonovega dr. Jekylla, Wellsovega "nevidnega človeka" do protagonistov popularnih ameriških romanov današnjega časa.

bistvenega, morebitni umor Majdaleninega sorodnika in varuha. S temi postopki se razkrije dvojne identitete, prikritih pod lažnima imenoma, Martinkova in Piškovca. Odmotajo pa se tudi sorodstvena razmerja: dr. Kaves je Martinkov oče, Marijan Martinkov polbrat, Lovre Kvas je bratranec obeh in Kavesov nečak. Tradicionalna zmaga višje pravičnosti pride čisto na koncu: glavni krivec si sodi sam, umreči pa mora tudi Martinek, ker se je pregrešil z mržnjo in maščevalnostjo do očeta in brata.

V *Desetem bratu* ima uvodna zgodba enako funkcijo kakor v grozljivem romanu, tudi je s sedanjim dogajanjem vzročno brez vrzeli povezana: iz davne krivde drži cela veriga posledic v sedanost in sproži tragedijo, dve nasilni smrti. Nasprotno pa je s sentimentalnim romanom Manice in Lovreta Kvasa uvodna zgodba v zelo ohlapni povezavi, saj sežejo vanjo samo stranski učinki, tako negativni kakor pozitivni. Kvas je obtožen, da je poskusil ubiti Marijana, svojega tekmeca pri Manici; bremeni ga kar nekaj oteževalnih okoliščin (npr. puška, pozabljena na kraju dejanja), vendar se njegova nedolžnost izkaže razmeroma hitro. Na Martinkovo predsmrtno željo mu Kaves v oporoki zapusti Polesek; s tem Lovre gotovo postane privlačnejši zet v očeh Maničinega očeta, vendar v resnici njegov uspeh v ljubezni in v poklicu ni odvisen od te dediščine, temveč od njegovih lastnih vrlin.³¹

Odganjki uvodne zgodbe tudi v *Desetem bratu* posežejo v vaško ljubezensko zgodbo, in še s podobnim veznim členom kakor v Erjavčevi povesti, namreč s praznoverjem. Martinek z denarjem, ki ga iztisne Piškavu, pomaga revnemu kmečkemu fantu do poroke, svoj vir pa prikrije tako, da uprizori izkop "zaklada" ponoči in na kraju davnega hudodelstva, kjer po ljudskem verovanju straši.

Zadnje od treh besedil, Kersnikov mladostni roman *Na Žerinjah*, je postavljeno na podobno urejeno prizorišče z dvema graščinama. Med njima se spletajo čustvene vezi, nad njima pa visi temačna skrivnost iz preteklosti in zastruplja razmerja v mlajši generaciji. Slikar Rogulin, ki je po umrlem stricu, baronu Selskem, podedoval grad Razbor, ves čas sluti, da mu teta žerinjskih dveh kontes, grofica Amelija, ni naklonjena. Uvodna zgodba, ki je bila vpeljana z že znanimi postopki, kakor so namigovanja vaščanov in skrivnostna svarila starega razborskega oskrbnika, se razkrije, ko Amelija odločno zavrne Rogulina kot morebitnega snubca katere od svojih dveh nečakinj. Junaku odstre pogled v preteklost obeh grajskih družin najprej nepopolno oskrbnikovo pričevanje, do kraja pa šele najdba stričevega dnevnika.

Kersnikova uvodna zgodba se od Erjavčeve in Jurčičeve izrazito loči v tem, da njeni protagonisti niso več liki iz grozljivega izročila: ni več skrivnostnih tujcev in zastrupeljavcev, nobenega najdenca, še italijanskega zapeljivca ne. Namesto teh nastopa čisto normalna podeželska gospoda, in sicer trojica: mladi žerinjski grof Aleksander Walden, njegova sestra Amelija in njen ženin, baron Selski. Nekega dne prinesejo Waldna mrtvega z lova, kamor sta odšla skupaj s Selskim. Ker sta se prejšnji večer, kakor že večkrat, prepirala, Amelija obdolži zaročenca, da je ubil njenega brata, medtem ko obvelja splošno mnenje, da je bil to samomor. Selski odide po svetu in se vrne domov umret kot odljuden samotar, pa tudi Amelija je ostala samska.

Rogulina je v veri v nedolžnost Selskega utrdila že oskrbnikova pripoved o minulih dogodkih, čeprav oskrbnik ne ve vsega. Šele popis usodnega dne v stričevem dnevniku, ki ga Rogulin po naključju najde v knjižnici, prinese mlademu junaku olajšanje, bralcu pa upravičeno razočaranje: v preteklosti se ni zgodil umor, še samomor ne, temveč samo nezgoda. Waldnu se je po nesreči sprožila puška in ga ubila. To pojasnilo, ki ga dopolni še Amelijina izpoved Rogulinu, naposled odstrani vse ovire za srečen razplet ljubezenske zgodbe, vendar so prav s tem pojasnilom vsi učinki navidežno mračne uvodne zgodbe izničeni.³² Spričo tega, da je pisatelj po zelo ambiciozno in široko zasnovani uvodni zgodbi

³¹ Podobno ohlapna povezava sentimentalnega vzorca s črno uvodno zgodbo se najde ponekod že v gotsem romanu, tako npr. v *Skrivnostih gradu Udolpho*: junakinja dobi nepričakovano dediščino po lastnici gradu Udolpho, ki je bila nekoč zastrupila njeno teto, vendar je očitno, da bi mladi par, čedenost in privržen rousseaujevskemu idealu preprostejšega življenja, srečno prebil tudi ob skromnejših dohodkih.

³² Na ta učinek je opozorila že prva ocena Kersnikovega romana (Ivan Gornik v Zvonu 1878).

bralcem namesto osupljivih razkritij pripravil razočaranje, je Anton Ocvirk prav ob tem Kersnikovem besedilu prišel do sklepa, da "v Kersnikovih delih od *Žerinj* do *Gospoda Janeza* polagoma okrneva analitična tehnika."³³ Slednjo tudi Ocvirk šteje za ostanek romantične pripovedne tehnike, zato mu prav "zakrnela zgodba" pomeni eno od znamenj za Kersnikovo težnjo k realizmu.

Nedvomno drži ugotovitev, da se tu snovno-motivna dediščina grozljivega romana umika, vendar uvodna zgodba sama kot gradbeni element v našem romanu ostaja in se celo modernizira. Za ilustracijo tega procesa lahko rabi Jurčičev roman *Doktor Zober* (1876), ki je izšel istega leta kakor *Na Žerinjah*.³⁴ Tudi tu se v okolju podeželske gospode še razpoznavna zgodba o maščevanju, vendar ne gre več za nasilna dejanja, temveč le še za psihološki pritisk, ki ga čudaški zdravnik Zober izvaja nad zakoncema Langman z bližnje graščine. Podobno kakor Kersnikova Amelija dolži svojega ženina, tudi gospa Langmanova nekdanjega zaročenca Zobra obtožuje, češ da je namerno povzročil smrt njenega moža, čeprav je tudi tu vzrok smrti povsem naraven in celo banalnejši kakor pri Kersniku. V preteklosti se sicer res skriva krivda Langmanovih, vendar tudi ta ni več tisto, kar je bila v grozljivem romanu. Postala je bolj civilizirana, nimamo več opravlka z umorom, temveč le z dvojno prevaro: Langman je svojega prijatelja Zobra nekoč ogoljufal za nevesto in premoženje. Pripovedni vzorec, v katerem se junaku izneveri dekle, in to z njegovim prijateljem ali bližnjim sorodnikom, imenuje J. Kos "tipična postromantična zgodba".³⁵ Ta vzorec se je pri nas pojavil že razmeroma zgodaj, vendar sprva samo v uvodni zgodbi (npr. v Erjavčevi noveli *Zamorjeni cvet*, 1861) ali pa v krajši prozi (tako v Jurčičevi povesti *Dva prijatelja*, 1868). V tej prvi fazi je bil vzorec še delno prekrit s sentimentalnim motivom zapeljane nedolžnosti, nato pa je postajal čedalje bolj sodoben, pri tem ko je ženska figura postajala čedalje manj nedolžna. Postromantični motiv se je preselil v uvodno zgodbo modernejšega vzorca, ki je bil v tedanjem slovenskem pripovedništvu pogosten (npr. v Kersnikovem *Ciklamnu*, 1883 in *Gospodu Janezu*, 1884 ter v Vošnjakovih *Pobratimih*, 1889, delno že v Jurčičevem romanu *Cvet in sad*, 1868), znan pa je tudi iz Turgenjeva, zlasti iz romana *Dim* (1867). V uvodni zgodbi mlada zaljubljenca loči nesporazum, spletkar ali - največkrat - nestanovitnost enega od njiju. Po več letih se v glavni zgodbi vnovič srečata, ko je ona že poročena ali zaročena z drugim, in stara čustva se spet vnamejo. Odtod je le še korak do ženine nezvestobe, ki je predmet nekaterih velikih romanov evropskega realizma, medtem ko se je pri nas večina pisateljev ob tem koraku še nekaj časa obotavljala.³⁶

V slovenskem meščanskem pripovedništvu vzorci in motivi iz grozljivega izročila torej niso imeli takega osrednjega položaja kakor v našem zgodovinskem romanu in povesti, vendar pa so dobili dovolj vidno vlogo v stranskem pramenu ali v uvodni zgodbi. V dvodelni zgradbi, ki je pogostna v naši meščanski pripovedni prozi 19. stoletja, uvodna zgodba tako v tehničnem kakor v snovno-motivnem pogledu pripada drugi tradiciji kakor glavna zgodba. Medtem ko izvira slednja največkrat iz meščansko-verističnega sentimentalnega romana ali njegovih poznejših preobrazb, je v uvodni zgodbi še vse do Kersnika razpoznaven njen izvir v grozljivem predromantičnem izročilu. Njeno nastopanje v naši pripovedni prozi kaže naslednjo razvojno linijo: v Erjavčevi povesti je uvodna zgodba še neke vrste novelistični vrinek ali dodatek brez nujne vzročne zveze z glavno zgodbo. V *Desetem bratu* je že povsem izdelana značilna postromantična kombinacija: sentimentalni roman v glavni zgodbi, podložen z grozljivo uvodno zgodbo. Zdi pa se, da se v našem romanu grozljivi pripovedni

³³ Anton Ocvirk: Kersnikova pot v realizem, str. 390 (navedba po objavi v: A. Ocvirk, Literarna umetnina med zgodovino in teorijo, 1. del. Ljubljana 1978). Za analitično tehniko prim. tudi str. 380, 389, 402, 409, 413, 427.

³⁴ J. Kos ob tem ugotavlja: 'roman "maščevanja" se v novi salonski preobleki vrača v *Doktorju Zobru*.' (Primerjalna zgodovina..., str. 119-120).

³⁵ J. Kos: Primerjalna zgodovina..., str. 123.

³⁶ Za neobičajne različice tega vzorca se je ponekod odločil Tavčar. V *Ivanu Slavju* (1876) je počrnil stransko zgodbo o ženini nezvestobi z bratomorom, v *Mrtvih srcih* (1884) pa je vzorca v dvodelni zgodbi obrnil: v uvodni zgodbi je namestil moderno tragedijo o nezvestobi in samomoru poročene žene, v stranskem pramenu sedanje zgodbe pa je uporabil grozljivi motiv nepriznanega sina, ki živi nevede pod streho neznanega očeta, se zaljubi v polsestro in slednjič pade v dvoboju s polbratom.

vzorec noče prav sprijeti s salonskim sentimentalnim; njuna zveza ostaja ohlapna, pač pa segajo učinki iz preteklosti lahko na rob dogajanja v vaško zgodbo, pripeti nanjo z ljudskim praznoverjem. Kersnik je poskusil črno uvodno zgodbo naseliti v normalno okolje sodobne gospode, vendar je pri tem njen učinek izničil. V njegovih romanih se grozljivi element v snovno-motivnem pogledu izgublja, kljub temu pa uvodna zgodba kot gradbeni element ostaja in se v tematskem pogledu postopoma modernizira. Podobno kakor kratka proza je namreč tudi uvodna zgodba prožnejša, bolj odprta za novosti kakor glavna nit v našem tedanjem romanu. Kaže, da so ravno skozi uvodno zgodbo, podobno kakor skozi kratko prozo, v naše pripovedništvo vstopali sodobnejši vzorci.

UDK 886.3.091-3"18/19" : 82(100).091-312.9"17/18"

Summary

Katarina Bogataj-Gradišnik

THE TRADITION OF THE TALE OF TERROR IN THE INTRODUCTORY STORY OF SLOVENE MIDDLE-CLASS STORY-TELLING

In Slovene literary science the terminology for individual constituent parts of the analytical structure and also for other interventions into the narrative past has not been elaborated in detail, neither consistently established. The labels for the introductory story (pre-story) are likewise several and more or less equivalent, although none of them seems to be entirely satisfactory.

The analytical technique and introductory story as its constituent part was adopted by the Slovene middle-class novel through the intermediary of Romanticism, trivial literature and certain genres of the 19th century, although the source of this structural element remains older; it goes back to the pre-Romantic type of the novel, i. e. the tale of terror. This element was introduced into Slovene middle-class story-telling as far as the techniques and composition as well as the themes and motives were concerned, and more precisely, in a characteristic post-Romantic combination: the terrifying and mysterious introductory story of a pre-Romantic origin is combined with the verist narrative from contemporary middle-class life. In its less developed form the introductory story can merely be considered a sort of insertion, loosely connected with the main story, and in its more developed form there is a causal connection between the two. Gradually, however, the motives of terror are disappearing from the introductory story, while it is preserved as a building element, even becoming the bearer of more contemporary narrative patterns.

OB ŠESTDESETLETNICI DOKTORJA JANKA ČARA

Dvanajstega februarja 1992 je praznoval šestdesetletnico doktor Janko Čar, docent za slovenski jezik na Pedagoški fakulteti v Mariboru. Rodil se je na Tinju pri Slovenski Bistrici, maturiral na I. gimnaziji v Mariboru in 1958. leta diplomiral iz slovenskega jezika in književnosti ter srbohrvaškega jezika in književnosti. Svoje pedagoško delo je začel kot učitelj slovenskega jezika in književnosti najprej v Oplotnici, nadaljeval v Slovenski Bistrici, leta 1964 pa je bil izvoljen za asistenta za slovenski jezik na tedanji Pedagoški akademiji. Po treh letih je napredoval v predavatelja višje šole, nato v profesorja višje šole, v višjega predavatelja, na preimenovani Pedagoški fakulteti po zagovoru disertacije 1989. leta pa je bil izvoljen v naziv docenta za slovenski jezik (fonetika, sporočanje, besediloslovje).

Vse svoje življenje je posvetil pedagoškemu, strokovnemu in znanstvenemu delu. Predaval je slovenski jezik na Oddelku za vzgojitelje predšolskih otrok, na Oddelku za razredni pouk — za redne študente in študente ob delu v Mariboru in na dislociranih oddelkih, na nejezikovnih študijskih usmeritvah kulturo izražanja (nekaj let tudi na Višji pravni šoli v Mariboru), slovenistom pa predava teoretični uvod v študij slovenskega jezika, fonetiko, besediloslovje in sporočanje.

Janko Čar je univerzitetni učitelj, ki posreduje svojo predmetnost ne le po programu (z opozarjanjem na literaturo) in s tehničnimi ponazorili (fonolaboratorij, grafoskop), jasno in razumljivo, ampak tudi z izrazito osebno noto, ki je odlika ustvarjalnih pedagoških osebnosti. Prav ta lastnost mu pomaga pritegniti študente tudi pri prenapolnjenih predavanjih in seminarjih. Že tri desetletja sodeluje pri permanentnem izobraževanju učiteljev slovenščine tako v Mariboru kot tudi v drugih središčih, vsako leto sodeluje na seminarju za slovenske učitelje iz Porabja na Madžarskem, predaval pa je tudi že tržaškimi in koroškimi učitelji na njihovih izpopolnjevalnih seminarjih.

Strokovno delo Janka Čara je posvečeno kulturi izražanja, stilistiki, stavčni fonetiki, interpretaciji besedil in slovenščini v javni rabi. Že njegove prve objave so posvečene slovenščini v šoli in javnem življenju in pisal je o kulturi ustnega in pisnega izražanja študentov. Sodeloval je v raziskovalni skupini (Čar, Debelak, Kotnik, Lipnik, Varl—Purkelc, Zorko), ki jo je vodila Mira Medved, in kot rezultat je nastalo obsežno delo *Uresničevanje učnih načrtov za slovenski jezik v osnovni šoli*. Pomembne so tudi njegove sociolingvistične razprave o zvrstnosti, o skladenjski stilistiki, o stilistiki jezikovnega prevzemanja. V Dialogih se je od leta 1966 pojavljal kot knjižni recenzent in kritik sodobnih ustvarjalcev. Njegove ocene temeljijo na trdnem literarnozgodovinskem in teoretskem jezikovnem znanju. Idejni vrednostni sistem, ki deluje znotraj njegove kritike (pa tudi njegovih lastnih literarnih stvaritev), je humanizem, utemeljen na skrbi za moralne in socialne odnose med ljudmi, ob tem pa kaže še posebno prizadetost nad usodo zamejskih Slovencev.

K njegovemu strokovnemu delu lahko prištejemo še sodelovanje pri *Krajevnem leksikonu* z redakcijo pisave krajevnih imen v občini Slovenska Bistrica.

Svojo znanstveno usmeritev je zastavil že leta 1968, ko je prijavil temo za disertacijo na Filozofski fakulteti v Ljubljani z delovnim naslovom *Kersnikova in Tavčarjeva kratka proza*. Razprava *Prvi vzpon Kettejeve lirske ustvarjalnosti v Novem mestu* (1970) je zasnovana s širšega slovstvenega in primerjalnega vidika; odlikuje jo natančno opazovanje umetnostnega besedila. Kettejevo ustvarjanje dojema s spajanjem prvotnega intuitivnega

dojemanja z analizo metrične in jezikovnostilistične strukture pesmi, vse to pa se v sintezi zliva v globljo doživljajsko - pomensko interpretacijo besedne umetnine.

Analiza "Kosovelova balada o brinovi" (Jezik in slovstvo, 1971/72) je jezikovnostilistična, razpravljanje pa je razčlenjeno po sistemskih in ubeseditvenih ravlinah, zlasti po fonološki ravlini. V tej razpravi je združil tenkočutno osebno dojemanje pesmi s strogo eksaktno razčlenbo besedila na slovnični, semantični, fonološki, ritmično intonacijski in kompozicijski ravni.

V Dialogih (1976) je izšla razprava *Fonostilemskost Cankarjeve črtice Tičnica*, ki kaže strukturalistični prijem pri stilni analizi besedne umetnine.

V zadnjem dvajsetletju je bila njegova osrednja pozornost posvečena raziskovanju jezika in sloga Tavčarjeve kratke proze. Svoja delna spoznanja je objavil v članku "Kontrast — osrednja slogovna prvina Tavčarjevih novel v zbirki *Med gorami*" (Jezik in slovstvo, 1982/83). Kaže se kot natančen raziskovalec z izjemnim posluhom za slogovne razlike in z analitičnim darom za ugotavljanje razmerja med izrazno (glasovno) podobo, pomenom in slogovnimi učinki tega razmerja.

V Slavistični reviji (1986) je objavil razpravo "Holekova Nežika — nova kvaliteta v Tavčarjevi novelistiki".

1989. leta je na Filozofski fakulteti v Ljubljani z uspehom zagovarjal disertacijo z naslovom: *Temeljne prvine jezika in sloga v Tavčarjevem ciklu kratke vaške proze Med gorami*. Disertacija predstavlja nadaljevanje večletnega raziskovanja besednoumetnostnih besedil v obdobju poznega realizma. V nalogi se kaže teoretska poglobitev v novejšo metodo jezikovnostilistične analize, zlasti v besediloslovje in v pragmatiko.

Ob strokovni in znanstveni usmeritvi Janka Čara je potrebno opozoriti tudi na njegovo literarno ustvarjalnost. Zelo uspešni so bili njegovi recitali iz Cankarjevih in Župancičevih del; kažejo osebno, domiselno in izredno režijsko razgibanost. Številni verzi Janka Čara so vklesani v spominske objekte na Štajerskem in Idrijskem, njegove lirske pesmi, objavljene v različnih revijah, izžarevajo bogastvo notranjih doživetij, ranjenih čustev, miselnih prebliskov.

Ob jubileju želimo našemu slavljencu še veliko ustvarjalnih in zdravih let.

Zinka Zorko
Pedagoška fakulteta v Mariboru

Bibliografija člankov, ocen in raziskav od 1962 — 1992*

1962

Ob testih za slovenščino. Kje naj iščemo krivdo? — Delo (Ljubljana) 1962, št. 117, str. 5

Roman o policijskem komisarju. (Friedrich Dürrenmatt: Obljuba.) [Ocena]. — Nova obzorja (Maribor) 1962, str. 373.

Roman francoske provincialne družbe. Louis Guilloux: Črna kri. [Ocena]. — Nova obzorja (Maribor) 1962, str. 474—475.

1965

Ob novi pesniški zbirki. (Janez Ovsec: Na dnu so samo še zvezde.) [Ocena]. — Dialogi (Maribor) 1965, str. 66—67.

Ob Pavčkovi zbirki (Ujeti ocean). [Ocena]. — Dialogi (Maribor) 1965, str. 183—185.

France Filipič "Nebo za žejne oči". [Ocena]. — Dialogi (Maribor) 1965, str. 247—249.

* Leposlovnih del, ki so bila objavljena v Svitu, Novih obzorjih, Borih, Besedi, Dialogih, Znamenju (psevdonim Janca Blažič), zborniku Slovenec sem, Zborniku občine Slovenska Bistrica I in v Družini, bibliografija ne zajema.

Leopold Suhodolčan: Svetlice. [Ocena]. — Dialogi (Maribor) 1965, str. 507—509.

1966

Slovenščina v šoli in javnem življenju. [Referat na posvetovanju slovenskih slavistov v Mariboru 1966.] — Delo, Ljubljana, 8(1966)291, 25. X., str. 5; 292, 26. X., str. 5; 293, 27. X., str. 5; 294, 28. X., str. 5; 295, 29. X., str. 6.

O kulturi ustnega in pismenega izražanja pri študentih nejezikovnih skupin na pedagoški akademiji v Mariboru. — Dialogi (Maribor) 1966, str. 223—228, 259—263.

O nekaterih vprašanjih slovenščine v šoli in javnem življenju. — Jezik in slovstvo (Ljubljana) 1966, str. 252—259.

1967

Braco Rotar: Lakota. [Ocena]. — Dialogi (Maribor) 1967, str. 166—167.

Ignac Kamenik - dramatik. — Gledališki list (Maribor) 1967/68, str. 145—146.

1968

Pesniška zbirka Alenke Glazerjeve /Ujma/. — Dialogi (Maribor) 1968, str. 549—550.

Stanje slovenščine v javni rabi in sklepi ljutomerskega zborovanja. — Jezik in slovstvo (Ljubljana) 1968, str. 48—51.

1969

Proti razčlovečanju, s pesniško besedo. (France Vurnik: Pred zidom in onkraj.) [Ocena]. — Dialogi (Maribor) 1969, str. 591—592.

Troje slovenskih pesniških zbirk iz zamejstva. (Irena Žerjal—Pučnik: Goreče oljke. Trst 1969. — Andrej Kokot: Zemlja molči. Celovec 1969. — Milena Šoukal: Pesmi. Buenos Aires 1969.) [Ocena]. — Dialogi (Maribor) 1969, str. 592—594.

Pri nas zanimiva novost: poezija-grafika. (France Pibernik in Franci Zagorčnik v Mapi.) [Ocena]. — Dialogi (Maribor) 1969, str. 594.

“Spoznali nas boste po naših nerodnih in težkih korakih...” /Premišljevanje o Kuntnerjevi zbirki (Lesnika). / [Ocena]. — Dialogi (Maribor) 1969, str. 721—722.

Janko Čar—Francka Varl: Slovnično znanje absolventov srednjih šol. — Jezik in slovstvo (Ljubljana) 1969/70, str. 225—236.

1970

Prvi vzpon Kettejeve lirske ustvarjalnosti v Novem mestu. (Zusammenfassung: Der erste Aufstieg in Kettes lyrischem Schaffen in Novo mesto.) — v: Zbornik Pedagoške akademije v Mariboru

1960—1970. - Maribor, Založba Obzorja 1970. Str. 100—112.

1971

Kosovelova balada o brinovki. [Študija.] — Jezik in slovstvo, Ljubljana, 17(1971/72)6, str. 173—178.

Slavisti o sodobnem knjižnem jeziku. — Naši razgledi, Ljubljana, 20(1971)20, 22. X., str. 611.

Ti nesrečni dialogi — in še kdo. [Polemika ob pesmi Johny Antitrohej v Dialogih 1971, str. 173.] — Sedem dni, Maribor, 1(1972)5, 3. II., str. 4.

1975

Jezik je bogastvo. Na rob premišljevanja o jezikovni vzgoji otrok. — Sedem dni, Maribor, 4(1975)8, 20. II., str. 35.

1976

Slovenski jezik in stilistika. 2. snopič. Preizkusno gradivo za učence. — Ljubljana, Univerzum 1977. 59 str. s skicami. (Slovenski jezik za srednje usmerjeno izobraževanje. Soavtorsko delo.)

Fonostilemskost Cankarjeve črtice Tičnica. — Dialogi, Maribor, 12(1976)5, str. 286—287.

“Jaz jo grem iskat pravo pot...” Ob Kettejevem ciklu Na molu San Carlo. — Dolenjski razgledi, Novo mesto, (1976)3, 30. XII., str. 34—35.

Pozdravljena, dolina Šentflorjanska! Satirični dramski koral. Iz Cankarjevih leposlovnih, satiričnih in polemičnih spisov izbral in uredil Janko Čar. — Dialogi, Maribor, 12(1976)5, str. 308 do 316.

1977

Marginalija k Frelihovim marginalijam. — Dialogi, Maribor, 13(1977)1, str. 56—57.

1978

Izpolnjevanje učnega načrta iz slovenskega jezika v osnovnih šolah. — Vzgoja in izobraževanje, Ljubljana, 9(1978)5—6, str. 23—36 s tab. (Soavtorji: Marjan [Marija] Debelak, Ivan Janko, Stanko Kotnik, Jože Lipnik, Mira Medved (nosilka naloge), Francka Varl-Purkeljc, Zinka Zorko.)

Nova pesniška antologija novejšje slovenske lirike za mlade bralce. (Pa da bi znal, bi vam zapel. Izbral in uredil Niko Grafenauer.) — Otroci in knjige, Maribor, (1978)7, str. 62—63.

1979

Sodobna pesniška ustvarjalnost v severovzhodni Sloveniji. - XV. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Zbornik predavanj, Ljubljana 1979, str. 295—315.

1980

Izbrana poglavja iz kulture izražanja. Študijsko gradivo za študente VPŠ. — Maribor, VPŠ 1978. 42 str.

1982

Kontrast - osrednja slogovna prva Tavčarjevih novel v zbirki Med gorami. — Jezik in slovstvo, Ljubljana, 28(1982/83)7/8, str. 245—249.

1983

Jože Tomažič - pisatelj, gledališčnik in prosvetar. — V: Zbornik občine Slovenska Bistrica I. Ljubljana 1983. Str. 287—288.

Pregledal sem stališča... /Prispevek k razpravi/ Slovenščina v javnosti. Posvetovanje o jeziku, Portorož, 1979. Ljubljana 1983, str. 185—187.

1984

Slog Tavčarjeve in Kersnikove kratke vaške proze. — V: Jugoslovenski seminar za strane slaviste, 33—34., Zadar, 1984. Str. 159—170.

Odprto pismo Josipu Vošnjaku. — Večer, Maribor, 39(1984)240, 13. X., str. 9.

1985

Predmetnik in program. — Naši razgledi, Ljubljana, 34(1985)18, str. 537.

Odprimo še nekaj oken in vrat: k vprašanju visokošolskih programov za srbohrvaščino in makedonščino. — Naši razgledi, Ljubljana, 34(1985)20, str. 599.

129 jezikovnih opisov krajev v občini Slovenska Bistrica. — V: Slovenska krajevna imena. Leksikon Cankarjeve založbe, Ljubljana 1985. Str. 354.

Ob jubileju Alenke Glazer. // V: Jezik in slovstvo. - Ljubljana. - 31 (1985-86), 7; str. 251—253. - ISSN 0021-6933

Ob jubileju prof. Alenke Glazer. // V: Večer. - Maribor. - 42 (1986), 72; str. 5

1986

Holekova Nežika - nova kvaliteta v Tavčarjevi novelistiki. // V: Slavistična revija. - Maribor. - 34(1986), 4; str. 433—439. - ISSN 0350-6894

Slovenščina v javnosti - problemi kulture ustnega in pisnega izražanja v povojnem obdobju na Slovenskem (1945-1985). // V: Nemzetkoezi Szlavisztikai napok (2; 1986; Szombathely). - Nemzetkoezi Szlavisztikai napok II. — Szombathely, 1986. - Str. 43—48

1989

Razvrstitev stavčnofonetičnih prvin v umetnostnem besedilu glede na teorijo in interpretacijo. // V: Jezik in slovstvo. - Ljubljana. - 34(1988-89), 7-8; str. 192-197. ISSN 0021-6933

Temeljne prvine jezika in sloga v Tavčarjevem ciklu kratke vaške proze Med gorami : doktorska disertacija / Janko Čar. - Ljubljana : [s.n.], 1989. - III, 244 f. ; 30 cm

Diss. Univerze E. Kardelja v Ljubljani. - Literatura: str. 240-244

1990

Posavčeva češnja. // V: Tudományos közlemények : 10 éves a szlovén nemzetiségi tanárképzés a szombathelyi Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskolán. - Szombathely : Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola, 1990. - Str. 188-201. - ISBN 9-63-7173-188

1991

K vprašanju redigiranja Tavčarjeve kratke proze (primer Šarevčeve slive). // V: Razprave : dissertationes. - Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede. - (1991), 14; str. 281-294

Jezikovna priredba Slomškovih besedil. // V: Čar, Janko. - Slomškovo berilo. - Celje : Mohorjeva družba, 1991. - Str. 10-13.. - ISBN 86-7577-051-0

26.000 izv. - Spremnna beseda / Vinko Škafar, Jakob Emeršič: str. 5-9. - Jezikovna priredba Slomškovih besedil / Janko Čar: str. 10-13. - Važnejše gradivo za bibliografijo Antona Martina Slomška: str. 296-303 ISBN 86-7577-051-0

SLAVISTIČNA ESKURZIJA PO SLAVONIJI IN BARANJJI*

*Stara se Slavonija opet
Otkriva ganutome srcu.*

(Dobriša Cesarić)

V Slavonijo in Baranjo, prelepi področji panonske Hrvaške, kulturno bogati in za slaviste jezikovno in slovstveno zanimivi, smo se podali spomladi leta 1990 (od 17. do 21. aprila) v okviru rednih študijskih terenskih vaj. Obiskali smo Slavonski Brod, Rastušje, Slavonsko Požego, Našice, Osijek, Kopački rit, Batino, Tikveš, Vukovar, Vrhpolje, Đakovo, Draž in Vinkovce.

Prva postaja - Slavonski Brod. Pod strokovnim vodstvom mag. Vesne Crnković iz Mestne knjižnice smo si ogledali hišo, v kateri je živela in delovala Ivana Brlić-Mažuranić (1874-1938), prva hrvaška mladinska pisateljica, večkratna kandidatka za Nobelovo nagrado.

Hiša stoji na glavnem trgu ob Savi že več kot 250 let. Ob ogledu smo veliko slišali o znameniti družini Brlić, o Ivaninem življenju in delu, lahko smo podoživljali atmosfero, v kateri so nastajali vajenec Hlapič, Regoč, Potjeh in drugi junaki njenih del. Le-ta še danes razveseljujejo otroke po celem svetu.

Brličevi so prišli v Slavonski Brod okoli 1725. leta iz Hercegovine. Hišo so zgradili na za tisti čas zelo neugodni legi, in to zaradi tega, ker se je od tam čez Savo videlo v Bosno, ki je bila takrat pod turško upravo. Poleg tega pa je bilo prepevedano graditi hiše med trdnjavo in frančiškanskim samostanom. Leta 1882 jim je hiša zgorela, vendar so rešili imetje, na pogorišču pa je nastala nova, večja in ta je preživela vse vojne in tudi potres l. 1964. Na žalost je za obiskovalce zaenkrat odprta samo ena soba - družinska knjižnica, ostali del hiše šele preurejajo v muzej. Ko vstopite v sobo, takoj opazite bel kamin, s katerim je povezan nastanek Pripovedk iz davnine (Priče iz davnine, 1916). Vsak predmet v tej sobi, od prstana Smail-age do 13 originalnih portretov prednikov in okoli 40 slikarskih del Fanike Brlić-Daubachy, nam govori o preteklosti te meščanske družine. Družinska knjižnica je velika in bogata. Hrani okoli 8000 knjig, tiskanih od l. 1592 naprej, v arhivu je shranjenih okoli 7000 pisem in dokumentov.

V to hišo se je l. 1892 priselila 18-letna Ivana, hčerka leksikografa Vladimírja Mažuranića, avtorja Prispevka za hrvaški pravno-zgodovinski slovar (Prinos za hrvatski pravno-povijesni rječnik), vnukinja pesnika Ivana Mažuranića, avtorja Smail-age Čengića. Tako kot njen ded in oče se je tudi sama posvetila pisanju. Njeno pisateljevanje je bilo namenjeno predvsem najmlajšim. Resnica, dobrota, lepota, domoljubje in "plemenitost slovanske duše" - to so značilnosti njenega ustvarjanja. Spomnimo se samo treh del: Čudovite dogodivščine vajenca Hlapiča (Čudnovate zgode šegrta Hlapića, 1913), Pripovedke iz davnine (Priče iz davnine, 1916), Jaša Dalmatin, podkralj Gudžerata (Jaša Dalmatin, potkralj Gudžerata, 1937). Čudovite dogodivščine vajenca Hlapiča so mladinski roman o dozorevanju bistrega in marljivega dečka. Jaša Dalmatin je zgodovinski roman, pravzaprav preizkušanje vere vase. Pripovedke so univerzalna jezikovna umetnina, v njih prihaja do izraza magična moč besede Ivane Brlić-Mažuranić. Zaradi tega so jo tudi imenovali "hrvaški Andersen". Junaki pripovedk (Potjeh, Regoč, ribič Palunko idr.), njihov čarobni in nagajivi svet, njihove zgode in nezgode predstavljajo pravljico književnost, predvsem pa izražajo vero v temeljne človeške vrednote. V teh delih so prikazani trije različni načini, kako usposobiti mlade ljudi, da se znajdejo v življenju in vztrajajo v dobroti ter ljubezni do drugih.

Naša voditeljica nam je razkazala tudi mesto in nas popeljala v frančiškanski samostan, kjer nas je sprejel pater Ivan Damiš. Frančiškanski samostan se nahaja na levi strani Save, zgrajen je iz treh traktov ter cerkve sv. Trojice, ki predstavlja četrti trakt in zapira lepo samostansko dvorišče. Cerkev in samostan sta nastala v 18. stoletju, potem ko so bili Turki pregnani iz Slavonskega Broda. Njegov upravitelj je

* Prispevek je bil napisan pred nekaj leti po obisku v Slavoniji in Baranji. Brezobzirno in kruto uničevanje vrednot, ki smo jih takrat doživeli in spoznali, nas je na žalost šele sedaj spodbudilo k objavi.

postal frančiškan Augustin Jarić. Sprva je imela cerkev dva oltarja, kasneje pa so napravili še osem vzporednih. Samostan je dobil končno obliko na začetku 19. stoletja, ko je bil zgrajen vzhodni trakt. V zakristiji je tudi velika rokokajska omara iz 1774. leta. V samostanu je od l. 1722 delovala gimnazija za pripadnike frančiškanskega reda, od 1750 do 1777 pa je bila odprta tudi za druge meščane.

Druga postaja - Rastušje, 7 km oddaljeno od Broda. Odpeljali smo se do rojstne hiše pesnika Dragutina Tadijanovića (1905). Rastušje je sinonim njegove lirike. Sredi vasi stojita kapelica in cerkev sv. Vida, zgrajena l. 1910 na hribčku nad vasjo, kjer je nekdaj stala stara cerkev z vaškim pokopališčem. Pred Rastušjem stoji od 1918. leta črn železni križ s Kristusom, kjer je Tadijanović vedno postal, ko se je vračal iz velikega mesta. Ustavili smo se sredi vasi, prečkali potoček in odšli do njegove rojstne hiše. Tam smo prebrali nekaj pesnikovih verzov, ki jih je pisal "od proljeća do jeseni, a naročito ljeti, nedjeljama popodne, čim bi se sunce stalo naginjati k zapadu, ja bih se neopazice penjao na ravni vrh brijega, kod ulaza u Rastušje, i tamo, nevidljiv bilo kome među borikama, na travi, stajao ili hodao, ili ležao nauznak, pa satima zamišljao, sanjario, sve dok se ne bi pokazala zvijezda Večernjača".¹

To so bile antologijske pesmi, izbrane tako, da so si sledile v časovnem in logičnem zaporedju: pesnikovo tavanje po brodskih ulicah (Lutanje), o zreli dišeči kutini in izginuli ptici (Pjesma o dunji i ptici), visokem rumenem žitu, po katerem se spreha pesnik in mu strašno razbija srce (Visoka žuta žita), ali tista o pesniku, ki nosi iz šole vse torbe zaradi ene same, Jeline torbe (Nosim torbe, a nisam magarac), ali slika pesnikove matere, ki tke dolgo v noč (Dugo u noć, u zimsku bijelu noć) itd. Tadijanovićeve pesmi so pravzaprav dnevniški fragmenti, zato se v njegovi poeziji prepletata obliki stiha in proze (npr. pesem Dopisnica na ratište, v kateri pesnik piše tako, kot mu pripoveduje njegova babica). Na zelo preprost in izviran način smo iz pesmi spoznali bogato življenje pesnika samega.

Tretja postaja - Slavonska Požega. Slavonska Požega leži v srcu Požeške kotline. Iz rimskih časov je znana kot Vallis Aurea - zlata dolina. V srednjem veku je bila to županija z mnogimi utrjenimi trgi. Iz tega obdobja datirajo tudi frančiškanski samostan in cerkev sv. Duha (13. st.), gotška cerkev sv. Lovra (14. st.) z znanimi srednjeveškimi freskami in grobom Antuna Kanižlića. V času turške zasedbe je bila Požega središče turškega sandžaka (upravna enota) za Slavonijo. To obdobje je do danes zapustilo mnogo sledov, predvsem v imenih nekaterih požeških vasi, npr.: Emirovci, Skenderovci, Dervišaga. V avstro-ogrskem obdobju je bil zgrajen osrednji del mesta - baročni trg z značilnimi kolonadami in kužnim znamenjem iz l. 1749, kot tudi cerkev sv. Terezije, ki sodi med najlepše baročne spomenike v Slavoniji. Notranjost cerkve krasijo slike Celestina Medovića in Otona Ivekovića, znamenite pa so tudi izrezljane klopi.

Že leta 1699 je bila v Slavonski Požegi ustanovljena gimnazija, ki so jo vodili jezuiti. Ustanovili so tudi pouk filozofije, v drugi polovici 18. stoletja pa še uvod v bogoslovje in semenišče. Po jezuitih so šolo vodili pavlini, v 19. st. pa frančiškani, ki so gimnazijo rešili pred prepadom. Mesto se je včasih ponašalo z nazivom slavonske Atene, saj je bilo v njem kulturno življenje zelo razgibano. Tu so se rodili in delovali mnogi pomembni možje, ki so obogatili hrvaško kulturo. Slavonska Požega je rojstno mesto književnikov Antuna Kanižlića, Janka Jurkovića in Eugena Tomića.

Antun Kanižlić (1699-1777) je začel kot pisec priročnih verskih knjig za ljudstvo in duhovnike. To so bili razni molitveniki in katekizmi, narejeni v glavnem po podobnih nemških izdajah. V zrelih letih je napisal dve pomembni deli, in sicer Kamen povzroča velike prepire (Kamen pravi smutnje velike, 1780) in Sveta Rožalija (1780). Obe sta ostali v rokopisu in sta bili objavljeni šele po avtorjevi smrti. Zaradi teh del ima Antun Kanižlić ugledno mesto v hrvaški književnosti 18. stoletja. Kamen pravi smutnje velike je obsežno teološko in cerkvenozgodovinsko delo, v katerem avtor dokazuje, da je bila cerkev nekoč enotna zaradi avtoritete rimskega papeža, potem pa se je po razprtijah razdelila na vzhodno in zahodno. To delo danes zgodovina književnosti omenja kot prvo večje hrvaško originalno prozno delo, napisano v štokavščini.

Sveta Rožalija je epski spev v štirih delih. Govori o zadnjem, samotnem, puščavniškem obdobju v življenju znane svetnice s Sicilije. Sveta Rožalija je bila v srednjem veku zaščitnica pred kugo in predmet različnih legend. Bila je ugodnega in plemenitega rodu, živela je na kraljevem dvoru, potem pa je naenkrat zapustila razkošno posvetno življenje in odšla v puščavo, da je lahko služila Bogu. V obliki monologa riše svoje življenje na očetovem dvoru in pobude, ki so jo pripeljale do tega, da je zapustila svoje starše in pobeignila v puščavo. Pesnik torej opisuje duševni proces spreobrnitve od greha k spoznanju in pokori. To delo se odlikuje tudi po enkratnih opisih narave in portretih ptic, še posebej slavčka in sove. Vrhunski prizor iz stare hrvaške književnosti je npr. kopanje slavčka:

¹ Dragutin Tadijanović, Pjesme i proza, Zagreb, MH, 1969, str. 7, Pet stoljeća hrvatske književnosti (PSHK), 120.

Kljun u nju zamoči, pije, diže glavu,
 opet pije i skoči na zelenu travu.
 Pak se vrati k vodi, gleda gdi je plitko,
 pazi i ophodi da ne vidi nitko,
 pokraj briga doli skoči, krilca stere,
 glavicu zamoči, kupa se i pere.
 Otpočine mirva, pogleda i pazi,
 kao videći crva da po brigu plazi.
 Pak glavu na krivo sad nagiblje amo,
 sad s desne na livo prigne opet tamo.
 U pogledu onom vidi radost niku,
 svoju u vodenom ogledalu sliku.
 Kao da se neće kupat, vodom brca,
 gleda kako teče i s kljunićem štrca.²

Vanjo kljun pomoči, pije, vzdigne glavo,
 pije in spet skoči na zelenu travo.
 Vrne k plitvi vodi se in skrbno pazi,
 da ga, kođer hodi, nihće ne opazi,
 doli k bregu skoči, žme si krilca živa,
 glavo v vodi zmoči, koplje se, umiva.
 Se oddahne malo, gleda in opazi,
 da se čez obalo k njemu črvči plazi.
 In zato zvedavo sem in tja obrača
 svojo ljubko glavo, kot da je igrača.
 Kaj je ptičico tako obradovalo?
 Z njeno lastno sliko vodno ogledalo.
 Kot da kópati se noće, vodo brca,
 gleda, kako teče in jo s kljunčkom krca.^{**}

Kanižlić ima bogat jezik, pretkan z narodno frazeologijom in čist kot nihće od slavonskih pisceva tiste dobe.

Janko Jurković (1827-1889), pisec novel, je v takratno književno ustvarjanje uvedel motive s sodobno tematiko. V Slavonski Požezi je končal osnovno šolo in gimnazijo. Bil je organizator šolstva in pisec šolskih učbenikov, pa tudi organizator gledališkega življenja na Hrvaskem. Napisal je osem dramskih del, ki pa niso preživela svoje dobe. Njegova dela so neprikrito didaktična. Prepričan je bil, da je tradicija neizbežno potrebna vsakemu narodu. Želel je splošni napredek, vendar je skeptično gledal na hitro bogatenje posameznikov, ne zaradi socialne poze, ampak zato, ker je bil prepričan, da je poštenost in značajnost, glavni vrednoti vsakega človeka, možno ohraniti v siromaštvu, ne pa v bogastvu. Jurkovićev stil je bil visoko cenjen. Njegova proza pomeni jezikovni in stilni preobrat v hrvatski književnosti. Zavzemal se je za realističen pristop k literaturi že veliko pred Šenoa. O svojih pogledih na jezik književnosti je pisal v Mislih o jeziku (Misli o jeziku, 1855). Poudaril je pomembnost spoznavanja jezika, njegovih posebnosti in možnosti. Menil je, da je jezik "zrcalo duše", merilo napredka, organ višjega duhovnega življenja. V svojih komedijah in novelah je upodobil mnogo oseb iz raznih družbenih slojev, v glavnem vojake, age, hajduke. Naletimo tudi na vrsto učiteljev, plemičev, duhovnikov in kmetov, ki so tudi v resnici obstajali, npr. njegov učitelj Pavao Čuturić, s katerim se je pisec vsak dan srečeval. Situacije, ki jih opisuje Jurković, so naravne, pripovedovanje teče gladko:

"Kad učitelj stupi u sobu, pozdraviše ga svi s čašama u ruci.

- Dobro nam došao, meštire! Gdje te je tako dugo? Što je prošlo, od onoga ti nema dijela. Nego sjedi; nisi zadocnio; međer ćeš ga, ako te je volja, još dosta odnijeti. Ej, krčmaru! amo čašu i vina!

Krčmar vino donese i, položivši ga na stol, udari učitelja dlanom po plećiju, to jest pozdravi ga, a njemu se lice odmah razvedri."³

Josip Eugen Tomić (1843-1906) je bil sodobnik Šenoa. Bil je (po besedah literarnega zgodovinarja Miroslava Sičla) tipičen predstavnik povprečne, a hkrati najtipičnejše hrvatske inteligence takratnega časa. O njegovih delih obstajajo povsem nasprotujoča si mnenja. Nekateri njegovi sodobniki so ga hvalili, drugi zelo kritizirali. Tomiću so priznali večino fabuliranja, imeli so ga celo za neposrednega naslednika Šenoa, posebej v zvezi z domoljubno tematiko, ko pa so govorili o konkretnih delih, so bili bolj kritični.

Svojo literarno pot je začel, kot večina, s pisanjem poezije, vendar je najpomembnejše njegovo delo za gledališče. Pisal je originalne dramske tekste in nadaljeval z delom v gledališču tam, kjer sta končala Demeter in Šenoa. V gledališču je bil od l. 1872 svetovalec in dramaturg, prevajal je Shakespeareja, Schillerja idr. Večjo naklonjenost občinstva si je pridobil z objavljanjem črtic in krajših ali daljših pripovedi, v katerih je prišel do izraza njegov smisel za humoristični detajl. Motivno in tematsko se je osredotočil na opise majhnih, vsakdanjih in nevsakdanjih doživljajev dijakov, vajencev, raznih mojstrov, vdov... Občinstvo je tekste te vrste rado sprejemalo, saj so pisani preprosto, živahno in z namenom, da zabavajo. Njegov najboljši roman iz sodobnega življenja je Melita (Melita, 1899). To je pravi družbeni roman, kot so ga razumeli realisti 19. stoletja. Drugi njegovi romani so še: Bosanski zmaj (Zmaj od Bosne, 1879), Emin-agina ljubica (Emin-agina ljuba, 1888), Kapitanova hči (Kapitanova kći, 1884), Vdova (Udovica, 1891), Za kralja - za dom (Za kralja - za dom, 1894) itd.

² Zbornik stihova i proze 18. st., Zagreb, MH, 1973, str. 108-109, PSHK, 19.

³ Perkovic, Jurković idr. Djela, Zagreb, MH, 1968, str. 122, PSHK, 38.

^{**} Prevod dr. Toneta Pretnarja

V Slavonski Požegi se je rodil tudi Matko Peić (1923). Slikar, umetnostni zgodovinar, književnik, potopisec, esejist... Odkril in objavil je mnogo dotlej neznanih podatkov o hrvaških slikarjih. Napisal je disertacijo z naslovom Barok in rokoko v delu Antuna Kanižlića. Veliko je potoval in pisal izvrstne potopise. Je briljanten stilist. Potepanja (Skitnje, 1967), Jesen na Poljskem (Jesen u Poljskoj, 1969), Črno zlato (Crno zlato, 1974) so potopisi, ki se odlikujejo po izrednih vizualnih detajlih. Kritiki so v Potepanjih poudarjali predvsem nevsakdanje videnje Turopolja in Slavonije. V Črnem zlatu govori o slavonskem naftnem obdobju. Peićev umetniški izraz je slikarski, impresionistično sestavljen iz niza vtisov. Matko Peić ostane pesnik tudi, kadar poznavalsko piše eseje o likovnih umetnikih. Stil v njegovih esejih je slikovit in duhovit, osvežen z nizom obratov, veliko je obvestilnih in tudi poetičnih prvih. Kot znanstvenik Peić nikoli ni suhoparen. Ne piše esejev o problemih, ampak podaja esejistične portrete umetnikov.

Naj opozorimo še na frančiškanski samostan z gotsko-baročno cerkvijo sv. Duha. Samostan je iz 13. st. V cerkvi pod svetiščem je grob Luke Imbrišimovića, neustrašnega frančiškana v boju proti Turkom. Napis na njem je sestavil književnik Franjo Ciraki:

Požega stara Tebi fra Luka spomenik diže
Tvoje vrline nek rječit bude joj znak,
Junak si bio srcem i umom i mačem i zborom,
Dični s tobom smo mi - s Tobom dičan je dom!⁴

V mestu smo si ogledali tudi Muzej Požeške kotline. Muzej sta l. 1924 ustanovila Jurij Kempf in Ladislav Beršek. Ima manjšo arheološko, numizmatično, sfragistično, rokopisno in kulturnozgodovinsko zbirko ter spominsko sobo slikarja Miroslava Kraljevića, ki je za hrvaško slikarstvo to, kar je njegov prijatelj Matoš za hrvaško književnost.

Pot nas je vodila naprej v Našice. To je majhen, slikovit kraj na severovzhodnih obronkih Krndije. Od 14. st. naprej delujejo v Našicah frančiškani. Njihova prisotnost je ta kraj zaznamovala duhovno in materialno. Iz 15. st. so ohranjeni ostanki Bedemgrada. V vasi Martin, ki je v neposredni bližini Našic, se nahaja cerkev sv. Martina. L. 1532 je Našice zavzel turški vezir Ibrahim in postale so središče kadiluka. Število prebivalstva se je zmanjšalo, celo del domačega prebivalstva se je islamiziral. Frančiškani so kljub težkim časom ostali v Našicah. Ukvarjali so se z izobraževanjem. Turki so jih pustili pri miru do svojega umika iz mesta. Takrat so samostan zažgali. Po tem so se v Našicah menjavali različni vojaški poveljniki vse do l. 1734, ko je posest kupila družina Pejačević. Ta je v Našicah ostala do l. 1945. Z dograditvijo dvorca v letu 1811 so Našice dobile osrednji trg, okrog katerega se je razvilo mesto. Družina Pejačević je gradila poslovne objekte: hranilnico, hotel Pri zlatem jelenu, hrvaško čitalnico itd. V središču mesta je še danes ohranjen velik park angleškega tipa, ki obdaja dvorec, del parka je tudi slavonski hrastov gozd. V dvorcu je muzej, mali likovni salon, bogata zbirka keramike z dragocenimi modrimi lonci (danes nihče več ne ve, kako so dobili to barvo) ter še neurejena lovska zbirka.

Samostan v Našicah je edini spomenik iz predturške dobe. O tem pričajo tudi ozka vrata v samostan, ki se podaljšujejo v hodnik in so služila za obrambo pred Turki. Cerkev je posvečena sv. Antonu, zgrajena je v gotskem stilu, vendar je bila v 18. in 19. st. barokizirana. V njej je ena izmed najlepših oltarnih slik sv. Antona iz l. 1771. Lik svetnika je okrašen s starimi simboli iz 13. st., lilijo in knjigo. Morda je najboljši primer cerkvene opreme pri nas kor grofa Pejačevića z značilnimi rokokojskimi rešetkami. Na dnu cerkvene ladje se nahaja kor, prav tako prekrit z rešetkami, na sedežih je izrezljan relief s prizori iz življenja kralja Davida in sv. Antona. Relievi so tudi na spovednicah.

Ob cerkvi je frančiškanski samostan iz 13. st. Samostanska knjižnica je obnovljena in od l. 1987 odprta za javnost. Pater Vatroslav Frkin nam je pokazal mnoge dragocene knjige, npr. Kanižličovo delo Kamen pravi smutnje velike ter devet inkunabul, med katerimi je pri treh viden vpliv islamske umetnosti. Tako kot že v Slavonskem Brodu smo videli tudi številne slovenske knjige.

Drugi dan smo dopoldanske ure namenili ogledu Osijeka, popoldanske pa naravnim znamenitostim Slavonije.

Osijek je največje mesto v Slavoniji in Baranji. Leži ob Dravi in je razdeljeno na tri dele: Tvrdra, Gornji grad in Donji grad. V rimskem obdobju se je imenovalo Mursa. Od stare Murse so ostale samo ruševine, ki pa so jih l. 1774 na ukaz Avstrije uporabili za gradnjo beljske ceste in nasipa.

Tvrdra je najstarejši in najzanimivejši del Osijeka. Osrednji trg obdajajo stare hiše, najstarejša stavba je Mestni magistrat, v kateri je danes Muzej Slavonije. Sredi trga stoji baročno kužno znamenje (kužni

⁴ Juraj Lončarević, Slavonija i Baranja, Dakovo - Zagreb, 1985, str. 71

pil). Postaviti ga je l. 1729 dala vdova generala Petraša, takratnega poveljnika Tvrde, kot zaobljubno znamenje proti kugi. Spomenik je sredi trga s skulpturami iz l. 1784 in vodnjakom iz l. 1761. Tu si je vredno ogledati vrata magistrata (1702), zgradbo glavne straže s stolpom (1709), glavno poveljstvo (1726), sedež jezuitov (1749) ter frančiškanski samostan s cerkvijo sv. Križa. Največ zgradb v tem delu mesta je baročnih, med najpomembnejšimi sta cerkev sv. Mihajla in frančiškanski samostan. Na mestu cerkve sv. Mihajla je včasih stala Kasim paševa džamija. V cerkvi sv. Mihajla z dvema zvonikom so baročni oltarji, spovednice, slike iz 18. in 19. st. idr.

Frančiškanski samostan s cerkvijo sv. Križa je obstajal že v predturškem obdobju. Po osvoboditvi Slavonije izpod Turkov so ga naselili frančiškani iz Bosne. Samostan so zidali in dograjevali do l. 1767, ko je dobil baročno podobo. V samostanu so l. 1708 ustanovili filozofsko šolo, ki je kasneje dobila stopnjo teološke fakultete. Tu je delovala tudi prva tiskarna v Slavoniji (1735-1774). Leta 1779, po ukinitvi jezuitskega reda, so frančiškani prevzeli njihovo gimnazijo. V samostanu smo si ogledali slike iz 18. in 19. st. ter bogato knjižnico z dvema inkunabulama.

Ne smemo pozabiti, da je bil Osijek 161 let pod turško oblastjo. Znamenitost tega obdobja je, da so Turki zgradili lesen most čez Dravo za prehod svoje vojske. Zgrajen je bil v šestih dneh in l. 1526 je čezenj šla turška vojska. Turki so most čez tri dni porušili, da se vojaki ne bi mogli vrniti. Dolg je bil 1284 aršinov, širok pa 12, speljan je bil čez Dravo in baranjska močvirja proti Mohaču. Kasneje je Kasim paša most obnovil. Nikola Zrinski pa ga je l. 1695 zažgal.

Gornji grad je doživel svoj razcvet, ko je osiješka trdnjava izgubila svojo funkcijo, po odločitvi avstrijskih vojnih oblasti, da se glavno poveljstvo preseli v Petrovaradin. Gornji grad je postajal vse pomembnejši v političnem življenju, posebej ko so zgradili župnijsko palačo v klasicističnem slogu (končana je bila l. 1842). Tako je v Tvrdi prenehala delovati občinska in vsa druga administracija. Kasneje je J. J. Strossmayer dal v tem delu mesta zgraditi novo gotško katedralo sv. Petra in Pavla (1897-1900). Blizu nje je župnijski urad, na nasprotni strani ulice pa Hrvatsko narodno gledališče. Gledališče je bilo zgrajeno l. 1866 v psevdomavrskem stilu. V tem delu mesta je zanimiva Kapucinska ulica z zgradbami v secesijskem slogu.

Donji grad je bil osnovan 1699. leta in se v času turške zasedbe Osijeka ne omenja. V tem delu mesta velja omeniti kapelico sv. Roka in kip blažene device Marije. Tu je tudi župnijska cerkev sv. Marije z bogatim baročnim oltarjem in spovednico.

Popoldne smo odšli proti Baranji. Če hočete doživeti pravo, nedotaknjeno Baranjo, zaraslo v rastline in močvirje, vam morajo roke dišati po ribah ali vam morajo priti solze v oči zaradi vonja ostrega paprikaša ali pa morate biti omamljeni od zelenila Kopačkega rita. Ker:

"U Baranji si tek kad ti ruke na ribu zamirišu po glavatom kucinu, proždrljivoj štuki, kad te od veprova roktanja prođe jeza na čeki, kad te zapraši beljski traktor na poljskom putu, počasti znajevački vinogradar i batinski ribar, kad te nađe vjetar u tabli žita i mlada Mađarica u Monjorošu. Kad se zagrneš od ljutog paprikaša pa ti poteknu suze u Suzi dok piješ vino čisto kao suza, kad udahneš svježinu parka u Kneževu bit češ knez, kad te prelete jata nad Kopačkim ritom, kad se izgubiš u kotlinskim vinogradima kao u šumi, kad te vrati vojnik s mađarske granice u torjanačkom ataru i poveze kompa Dunavom in Dravom..."⁵

Najprej smo se ustavili v Kopačevem, srcu močvirja (rita), vasi ribičev, lovcev in poljedelcev. Popeljali smo se po Kopačkem ritu ob izlivu Drave v Donavo, ki je po celem svetu znan kot poslednja oaza močvirske favne in flore. To je naravni rezervat z več kot 200 vrstami ptic; nekatere domujejo samo v tem delu Evrope, kot npr. bela čaplja, rdeči galeb, kormoran, črna štokrlja.

Ob koncu dneva smo se popeljali še skozi Tikveški gozd in tako поблиže spoznali, kaj je star slavonski gozd, ker "tko je jedanput bio u našoj drevnoj šumi, s onim divnim stabjarjem, spravnim, čistim i visokim kao da je saliveno, taj je ne može nikada zaboraviti".⁶ Ob vožnji po gozdnih presekah smo podoživljali opise gozdov iz del M. A. Reljkovića, Josipa in Ivana Kozarca, Joža Horvata idr.

Tretji dan smo se najprej ustavili v Vukovarju, ki leži na desnem bregu Donave ob izlivu Vuke, ki ga deli na dva dela. Vukovar omenjajo mnogi potopisci že v 17. st., med njimi Bartul Kašić, avtor prve slovnice hrvaškega jezika (*Institutiones linguae illyricae*, 1604), ki se je že dve stoletji pred Ljudevitom Gajem odločil za standard hrvaškega jezika, tj. štokavščino, čeprav je bila njegova materinščina čakavščina. Poleg svetovno znanih vučedolskih arheoloških najdišč je Vukovar znan po nizu baročnih hiš z uličnimi dvorišči, po frančiškanskem samostanu (1727) in župni cerkvi sv. Filipa in Jakova ter po enem od najlepših slavonskih baročnih spomenikov, dvorcu Eltz (1750) tik ob obali Donave. V njem so

⁵ Mirko Hunjadi, Baranja - Putopis, Osijek, Revija, 1989, str. 9

⁶ Josip Kozarac, Pripovijesti, Zagreb, MH, 1964, str. 313, PSHK, 53.

naslednje zbirke: srednjeveška dokumentacija o Sremski županiji, poznofevdalna zbirka Kuffstein-Eltz (1728-1848), ki obsega portrete, stilno pohištvo, porcelan, zbirko, ki prikazuje vukovarske cehe, in zbirko iz meščanskega obdobja. V Vukovaru je treba omeniti slikarsko Zbirko Bauer in Galerijo umetnin, ki sta v baročni zgradbi (nekdanja pošta) iz 18. st. V svoji stalni zbirki imajo okoli 150 del reprezentativnih hrvaških slikarjev (Crnčiča, Uzelca, Vidovića, Detonija, Generalića...). Tudi v Vukovaru so od 17. st. delovali frančiškani. V samostanski knjižnici je shranjenih pet rokopisnih pesmaric, en organum in mnogo slik iz 18. st.

Naslednji cilj je bilo Vrhpolje. Tu se je 1883 rodil kipar Ivan Meštrović. Obiskali smo njegovo spominsko galerijo.

Iz Vrhpolja smo se odpeljali v Đakovo. Đakovo ima mogočno katedralo, ki jo je dal zgraditi J. J. Strossmayer. Prva katedrala je bila gotska iz l. 1355, druga je bila zgrajena po odhodu Turkov, v začetku 18. st., tretjo, današnjo, so gradili od 1866 do 1882. Zgrajena je v psevdoromantičnem stilu s primesmi bizantinskega sloga. Domoljubni Strossmayer je hotel na ta način izraziti svojo zamisel o enotnosti južnih Slovanov. Freske sta slikala 12 let Aleksander Maksimilijan Seitz in njegov sin Ljudevit. Teme so iz stare in nove zaveze.

Pročelje katedrale ima tri kamnite portale, ki so okrašeni z antičnimi stebri z listnatimi korintskimi kapiteli in s tremi reliefi v lunetah. V katedrali najprej opazimo dve vrsti stebrov, ki delijo glavno ladjo. Stebri so povezani z oboki in se podaljšujejo v polstebre, ti pa se nadaljujejo v stropne stebre glavne ladje. Med polstebri so freske, nad njimi pa kamnite odprtine, skozi katere prihaja dnevna svetloba. Najimpresivnejši del katedrale je stopnišče, ki vodi do svetišča. To so štirje stebri, na katerih počiva kupola. Pod kupolo je glavni oltar s baldahinom, ki ga držijo štirje granitni stebri, zgrajen po načrtih Strossmayerja in arhitekta Schmidta. To je najlepši del cerkve; čeprav je ogromen, saj ima tri nadstropja, v kotih štiri svetnike, s sv. Petrom na vrhu, pa kljub temu deluje lahkotno.

Po zidovih so nanizane freske s svetopisemskimi motivi, tako da dobimo občutek, kot da bi bili v galeriji, polni slik. Ob 100-letnici začetka gradnje katedrale je kipar Lujo Lozica izdelal 14 postaj križevega pota v trogirskem belem kamnu.

Ob katedrali je še škofijski dvor v baročnem stilu iz 1702. leta. Znan je po svojih salonih: velikem rdečem salonu z nizom portretov nadškofa Strossmayerja, zelenem salonu z njegovimi predmeti in malem rdečem salonu. Strop v dveh salonih je izdelal Vjekoslav Karas. V dvoru je tudi muzej z zbirko papeževih medalj in odlikovanj, na hodniku pa so razstavljeni kipi, slike in razni zemljevidi. Južno od katedrale se razprostira park, ki je bil včasih zelo lep, z redkimi drevesi in drugim rastlinjem, danes pa je popolnoma zapuščen.

V Đakovu si je bilo zanimivo ogledati še župnijsko cerkev vseh svetnikov, ki je bila ena izmed nekdanjih turških džamij. Nekateri so menili, da je to prejšnja cerkev sv. Lovra, vendar je verjetneje, da so Turki to cerkev popolnoma porušili, potem pa na njenem mestu ali tam blizu zgradili džamijo v bizantinsko-mavrskem slogu. Posebno vrednost v tej cerkvi ima kupola, ki se danes od zunaj ne vidi, ker so jo v 18. st. nadzidali in pokrili. Cerkvi je dograjeno tudi preddverje s korom, nad katerim se dviga zvonik. Vhod je bidermajerski, zakristijo pa je kasneje dodal nadškof Strossmayer. Tako je nekdanja džamija, danes cerkev, ostala enkratni spomenik dvoverske kulture v Slavoniji.

Pozno popoldne smo preživeli v Baranji, blizu šokadijske vasi Draž. Naš gostitelj, Mirko Hunjadi, pesnik, izvrsten poznavalec Baranje in avtor knjige potopisov o Baranji, nam je z zanosom odkrival lepote teh krajev, medtem ko se je v kotličku kuhal ribji paprikaš. Že v mraku smo se ustavili pri baročni kapelici sv. Petra in Pavla, ki se nahaja v središču baranjske šokadije. Hunjadi je prvič prišel do te cerkve nekega poletja, ko ni bilo niti sapice:

"U dvoredu - idilična slika: dvoja, troja seljačka kola pod stablima, konji ispregnuti, jedu glava zagnjurenih među šaraglje. Repovi im nemirni u navikloj kretnji, u vječnom ratu s muhama i obadima. Rude strše uperene u daljine. Orma miruje. Seljaci u skupini oko prostrta platna, bjeljeg od snijega, od nedirnute kože djevojačke, užinaju. Djeca so uokolo sa zalogajem u ruci.

Tihi podmevni domjenak u mirisu žetve, u hladu kestenova lišća.

Na pozdrav odgovoriše svi. Ponudiše me jelom. Ali, ja bih k crkvi, kažem. I u tren mi mladolik seljak, iz Draža sam, reče, postade spremnim tumačem i vodičem..."⁷

Četrty dan smo obiskali Univerzo v Osijeku, njeno Pedagoško fakulteto, potem smo odpotovali v Vinkovce. Vinkovci so edino mesto na Bosuti, ki je bilo zgrajeno po osvoboditvi izpod Turkov. Mesto ima bogato tradicijo, mnoga arheološka najdišča in srednjeveške spomenike ter cerkve. Jedro današnjih

⁷ Mirko Hunjadi, Baranja - Putopis, Osijek, Revija, 1989, str. 135

Vinkovcev je iz 18. st. Ožje središče je primer vojnokrajinskega baročnega naselja z najstarejšimi zgradbami, v katerih sta danes muzej in galerija. Najprej smo obiskali Reljkovićevo gimnazijo, kjer hranijo originalna dela M. A. Reljkovića (1732-1798), pisca Satira iliti divjega čovika (1762). To delo je bilo izrazito praktičnega pomena. Reljković je namreč živel v obdobju razsvetljenstva in je svoje književno ustvarjanje, v duhu tistega časa, posvetil vzgajanju. Svoje bralce je želel opozoriti na zaostalost turških običajev in navad. Svoje opažanje je upesnil v desetercu. Neposredni povod za nastanek Satira je pisec pojasnil v predgovoru k drugi izdaji. Avtor je bil v vojni s Prusi ujet in je nekaj časa preživel na Saškem. Tam je videl, kako ljudje živijo, in spoznal, kako je njegova Slavonija zaostala. Po uvodni invokaciji

"Slavonijo, zemljo plemenita,
Vele da si lipo uzorita,
Nakičena zelenim gorama,
Obaljana četirim vodama.
Na priliku zemaljskoga raja
Rike teku sa četiri kraja:
Od istoka Dunaj voda pliva,
Od zapada studena llova,
Od ponoči Drava voda miče,
Kod Almaša u Dunav utiče.
A od podne Sava voda teče
I u Dunaj o Biograd češe.
Po tebi se bijele gradovi
Kao na vodi sivi labudovi.
A ti ležiš posrid ovih voda
Kano jedna zelena livada."⁸

Žlahtna si, Slavonija, dežela,
kakor lipa si ozelenela,
kitiš se z zelenimi gorami,
si obdana s štirimi vodami,
ti podoba zemeljskega raja,
reke k tebi s štirih spejo krajev:
z vzhoda k tebi Donava priteka,
llova z zahoda - mrzla reka.
S severa pa Drava te umiva,
pri Almašu v Donavo se zliva.
Z juga k tebi teče reka Sava,
pri Belgradu v Donavo odplava.
Bela mesta tu stoje ob vodi,
kot bi plavali po njej labodi.
Ti ležiš sredi vseh teh voda,
kot zelena loka bi bila. ***

Reljković prek Satira pripoveduje Slavoncem, kaj vse je v njihovem življenju narobe in kaj bi morali spremeniti. Dvajset let po prvi izdaji, ki je bila hitro razprodana, se je pojavil razširjeni Satir (Osijek 1779), v katerem spregovori tudi Slavonec. V tej izdaji je slika Slavonije širša. Poleg kmetov so omenjeni tudi trgovci, obrtniki in gospoda. Kljub različnim mnenjem o Satiru je le-ta "postao omiljen u širokim narodnim slojevima upravo zbog svoga narodnog duha, neposrednog i jednostavnog izraza i stila" (K. Georgijević).

Vinkovci so tudi rojstno mesto skladatelja hrvaške himne Lepa naša domovina Josipa Runjanina ter pisateljev Ivana in Josipa Kozarca in Joze Ivakića. Med pregledovanjem njihovih rokopisov v Narodni knjižnici in čitalnici smo slišali nekaj več o njihovem delu.

Josip Kozarac (1858-1906), gozdar in književnik, je služboval po raznih vaseh Slavonije, največ v Lipovljanih (1885-95). Čeprav so bili v tistem času Lipovljani odročen kraj brez stika s svetom, je bilo bivanje v njih po besedah Kozarca užitek, kakršnega se verjetno ne bo več dalo doživeti.

Josip Kozarac je prvi spregovoril o Slavoniji, o njenih neskončnih ravninah in hrastovih gozdovih. Ljubezen do gozdov je izrazil v črtici Slavonski gozd (Slavonska šuma, 1888), v kateri je združil liriko in praktične napotke. Zaradi tega je bila črtica prvič objavljena v časopisu Vijenac v rubriki Poučno čtivo. Njegovo najbolj znano delo je roman Mrtvi kapitali (Mrtvi kapitali, 1889), v katerem prikazuje enostavno, vendar bogato življenje na vasi v nasprotju s praznim in brezsmiselnim življenjem v mestu. Omenimo še povest Tena (Tena, 1894), zgodbo o lepotic, katere telo uživajo vsi razen nje same. Potem ko jo iznakazi bolezen, se vrne k svoji prvi ljubezni, da bi se vrnila v čas, ki se vrniti več ne da.

Ivan Kozarac (1885-1910), predstavnik moderne, opisuje v svojih delih predvsem Slavonijo, preprosto, brez simbolike in psihološke bizarnosti. Zbirka novel Slavonska kri (Slavonska krv, 1906) je po besedah Iva Frangeša prikaz erotičnega prebujanja mlade Slavonke, ki nosi v sebi elementarno silo, s katero človeka ali osreči ali povzroči njegov osebni propad. Tudi Izbrane pripovedke (Izabrane pripovijetke, 1911) vsebujejo erotično tematiko, ki se razširja na moralno problematiko slavonskega podeželja. Sinteza vseh motivov in tem iz prejšnjih del je roman Đuka Begović (Đuka Begović, 1911). Pripoveduje o poudarjeno individualiziranem posamezniku; Đuka je človek izjemne moči, ki se dvigne iz svojega okolja, v katerem išče svoj prostor, vendar ga ne najde. Zato propade. Njegovo samouničevanje simbolizira divja vožnja z vozom prek polj in hrastovih gozdov. To brezciljno početje uničuje vse, dom,

⁸ Vladimir Rem, Slava Panonije, Vinkovci, 1980, str. 41

*** Prevod dr. Toneta Pretnarja

družino, življenje. Roman premore enega najlepših primerov ljubezenskih prizorov v lirični prozi, to je opis ljubezni Đuka in pastirice Ruže pod vrbami:

"I evo sad će stići ona! Gle - još dvadeset... deset... devet... osam koraka. Još skok. I on osjeća: raste on. Njegove se ruke same pružaju prema njoj, a dosad mirna trava kao progovara, priča u šuštaju, kao - divi se. I dođe ona... Sjeda do njega... Garavo joj lice zapudreno, usne vlažne. I samo se priviju jedno uz drugo, samo se sljube. Vrbe su onda tihe, zamukle, veličajne. Rumena se rastiplje, gubi, a s vrbja, privida se, prokapavaju osjenci, sjenčaci... I potok zakrije. Na nebu samo pokoja zvijezda pa nečujno roni niz vodu, u tihu se svjetlucaju vozila uspavanom površinom. Odmah su i slobodniji. Njegova se ruka maša njenih njedara i bedara, njena se zariva u njegovu kosu i stišću se jedno uz drugo kao da se žele srasti, ujediti. I usne im se ne rastavljaju. U njemu se burka i razmiljava sladak osjećaj, na njenu licu iskrsava izražaj zadovoljstva, na njegovu sreće..."⁹

Joza Ivakić (1879-1932) u svojim črticah in pripovedkah, zbranih v treh knjigah Iz naše ulice (Iz našega sokaka, 1905), Vas in trg (Selo i varoš, 1912), Knjiga o ženah in o ljubezni (Knjiga od žena i od ljubavi, 1914) govori o problemih vasi in podeželja. Njegove zgodbe so izvirke iz slavonskega podeželskega življenja. Pisatelj gleda na življenje, ki teče pred njim, z očesom nemočnega človeka, ki ve, da usodi ne more ubežati. Ivakićev jezik je tekoč in privlači bralca z lahkotnostjo sloga. Njegova proza hoče predvsem zabavati.

Naravna bogastva in kulturna dediščina Slavonije in Baranje niso toliko znani, zato smo jih prikazali tako, kot smo jih doživeli. Predstavili smo seveda le del tega, kar smo spoznali. Poleg ustvarjalcev s tega področja, ki smo jih omenili, naj opozorimo še npr. na Branka Radičevića, Vida Došena, Anteja Benešića, Toma Maretića, Antuna Gustava Matoša idr. Govorili smo predvsem o piscih, katerih dela ali rokopise smo ob tej priložnosti prebirali. Ljudje, ki so nam pri spoznavanju krajev in znamenitosti osebno pomagali - od gospe Peti iz vinkovske knjižnice, ki nam je prijazno razkazala rokopise Josipa in Ivana Kozarca ter Joze Ivakića, do vinogradnika Marka iz vasi Gajić, ki nas je pogostil v svoji kleti - so to storili iz naklonjenosti do nas in spoštovanja do svoje zgodovinske dediščine.

Vesna Požgaj-Hadžić
Filozofska fakulteta v Ljubljani
Vera Šeško

Literatura

Ivo Frangeš, Povijest hrvatske književnosti, Zagreb - Ljubljana, MH - Cankarjeva založba, 1987

Grupa autora, Povijest hrvatske književnosti, 3., 4. knjiga, Zagreb, Liber, 1974, 1975

Juraj Lončarević, Slavonija i Baranja, Đakovo - Zagreb, 1985

Božo Plevnik, Stari Osijek, Osijek, Radničko sveučilište "Božidar Maslarić", 1987

Neda Brlić, Kuća Brlićevih u Brodu, Vijesti muzealaca, XII, št. 3-4, Zagreb, 1973, str. 19-37

Tomislav Đurić, Srednjovjekovni gradovi slavonskog gorja, Varaždin, 1981

Paškal Cvekan, Franjevci u Abinim Našicama, Našice, 1981

Paškal Cvekan, Franjevci u Požegi, Slavonska Požega, 1983

Paškal Cvekan, Franjevci u Vukovaru, Vukovar, 1980

SPOMINI NA NAŠE PRVE SLAVISTE: FRAN RAMOVŠ

Imel bi se za nevrednega, da bi pisal o tem našem tako spoštovanem učitelju, o katerem smo vsi čutili, da je visoko nad nami, ko bi ne mislil, da bom mogoče prispeval kak drobec k poznavanju njegove človeške strani in k podobi študija slovenistike v prvem desetletju naše univerze. Pa še osebna hvaležnost me sili k temu.

Ramovševo ime sem menda prvič zavestno slišal konec četrtega gimnazijskega razreda 1924. leta, ko nam je profesor Janko Orožen v Soboti delil knjige iz dijaške knjižnice in je vedel, da se moj matematični

⁹ Ivan Kozarac, Đuka Begović, Zagreb, MH, 1964, str. 351-352, PSHK, 79.

čolniček potaplja prvemu popravnemu izpitu naproti... Saj me je tisti čas predstavil tudi že drugi naš profesor, Franc Sušnik, v Prekmurskih profilih: ...jako dober gimnazijski literat, pa presneto slab matematik! Orožen, ki je vedel, kako sem ves v branju, me je nekako takole spodbujal: potrudite se, da izdelate gimnazijo, potem boste pa šli študirat kako slavistiko, upajmo, da bo Ramovš takrat še živel...

Torej neki Ramovš je glavni predstavnik slavistike v Ljubljani... In ko sem v šesto gimnazijo hodil že v Ljubljani, je sošolka Olga Sterletova stanovala v isti hiši na Miklošičevi cesti, v kateri je neki mali Primož Ramovš začel svoje prve vaje na klavirju. In v razgovorih z Olgo je vse bolj oživljala pred menoj postava profesorja Ramovša, ki mu odpeva vsa klaviatura slovenskega jezika. Ko smo se vpisali kar trije iz razreda na slavistiko, je Olga "vzela" pod A kot glavni predmet 13. skupine - slovenski jezik s starocerkvenoslovanskim jezikom... To si je dovolil menda iz našega letnika le še Stanko Bunc, Koštišlov učenec iz Novega mesta (in pred njim France Tomšič), drugi pa smo še pod B s strahom gledali to sicer spoštovano ime, toda strah vzbujajoči predmet. Le za ta predmet je bil na notranji strani seminarjskih vrat nabit listek z literaturo, ki jo je treba poznati za študij pod A in B. Ko smo si jo prepisali, smo si pri Bambergu nasproti Ramovševemu stanovanju - kupili Leskienovo *Altbulgarische Grammatik* in Brochovo *Slawische Phonetik*, najbolj prizadevno dekle iz letnika pa si je kupilo še Jespersenovo *Lehrbuch der Phonetik*. To dekle si je menda takrat še edino prepisovalo vse Ramovševe razprave, objavljene v tujih revijah in zbornikih... In prišla nam je v roke Murkova *Slavia*, Listy filologické, da ne omenjam Jagičevega *Archiva*, v katerem smo se lotili Ramovševih *Slovensche Studien*. In počasi, tudi v Ramovševih in Nahtigalovih predavanjih, so prihajala še druga slavistična imena.

Ramovševa predavanja smo pričakovali z veliko radovednostjo, ker smo o literarni zgodovini le imeli neke pojme, kakšna pa naj bi bila njegova "slovnica", nam ni bilo jasno. K sreči je predaval Uvod v slovensko historično gramatiko v ponedeljek pozno popoldne, tako da je v zimskem času že gorela luč, in še zdaj čutim tisto slovesno razpoloženje, ki ga je ustvarjalo - ob polni dvorani, ki je v največji tišini strmela v predavatelja - Ramovševo glasovno, oblikovno in vsebinsko osvajajoče, dovršeno govorjenje. Včasih je pogledal v liste v obliki četrtnke pole, stojé za katedrom, najbrž je kdaj napisal na tablo kake črke, ko je razlagal grafiko posameznih pisateljev. Sicer pa je govoril na pamet, živahno brez zatikanja, tako da je iz njegovega pogleda in glasu izžarevala napeta povezava z nami. Ta nadrobni pregled ortografije od Trubarja dalje, vseh slovníc z razčlenitvijo njihovih uvodov ter njihove oznake, - sevé brez Bohoričevega latinskega predgovora - pa tudi slovničarjev, ki so objavljali le razprave (Valjavec, Škrabec, Oblak idr.), v 2. poglavju pa predgovor slovenske grafike - je bil obenem najboljši uvod v zgodovino starejšega slovstva, katerega pri Kidriču nismo poslušali. Zašel je tudi v Zbrane spise I.

Srečo smo imeli tudi z drugim Ramovševim tečajem: Slovenska dialektologija, saj je v zimskem semestru začel z orisom zahodnih dialektov od rezijanskega do notranjskega. Le da nas je pri teh, sicer tudi zelo jasnih predavanjih, motila množica sicer na tablo napisanih glasov in besed, ki nas je v svojem fonetičnem zapisu in profesorjevi suvereno lahkotni besedi zanašala na globoko in neskončno morje: kdaj bomo to obvladali? Nikogar ni bilo, ki bi nam bil pokazal pot, kaj je treba od vsega tega poznati. Pri izpitih pa smo spoznali, da profesor ni terjal od nas kakega sistematičnega znanja o dialektih, le pri interpretaciji kakega starega teksta je bilo treba pritegniti kako osnovno poznavanje iz fonetike ali morfologije. Meni je pokazal svojo naklonjenost s tem, da mi je dal za klavzurni pisni izpit na izbiro dve temi, in ena izmed njiju je bila: Karakteristika prekmurskega dialekta. Ocenil jo je s prav dobro.

Pri historični gramatiki je Ramovš sistematično predaval naprej o vokalizmu - pozneje smo to dobili v *Kratki zgodovini slovenskega jezika* (1936) - in to je trajalo dve leti. O konzontanizmu smo že imeli njegovo knjigo, zato je nadaljeval z oblikoslovjem. Vzporedno je predaval v šolskem letu 1929-30 in v zimskem semestru šolskega leta 1930-31 akcent v srbskohrvatskem in slovenskem jeziku, kar smo si nekateri prepisali iz vzorno urejenega rokopisa Janeza Logarja, sam pa imam poleg tega še ohranjene natančne zapiske v svojem zvezku. Kot sem večkrat dejal kolegom v letih po diplomí, da bi rad študiral na univerzi sedaj, ko gledam že iz daljave na študij premnogih predmetov in preobilne tvarine, ki si je premladi in zaposleni ves dan in še z dejavnostmi zunaj študija nismo mogli dovolj urejeno prisvojiti, velja to posebej za Ramovševa predavanja. Ko sem se pozneje ob raziskovanju jezika prekmurskih pisateljev vračal tudi še k Ramovševim spisom, sem si utrdil marsikaj iz starega znanja ter zrelo uporabil za nova dognanja.

Ramovš je svoje vaje napovedoval kar kot "seminar", v poletnem semestru šolskega leta 1929-30 pa imam v indeksu: Interpretacija modernih dialektičnih tekstov. Profesor nam je razdelil v fonetičnem zapisu natisnjen (narejen v Učiteljski tiskarni, ki je edina imela črke za njegove spise) koroški narečni tekst *Otošče zgun*, drugič pa zgodbo o dekletu, ki je požrlo rumenjaka. Naslednje leto pa smo vpisali: Interpretacija historičnih dialektičnih tekstov - in v slavistični družinski "zapuščini" sem ohranil list, ki nam ga je profesor dal natisniti: Iz Trubarjevega dela: "...ena kratka Počila...iz leta 1558..." z začetkom: Pred olemu unu dvačletu leti, tedaj kadar jem Vloki per Radezhah Farmolter bil..." Eden med nami se je skušal pripraviti in je za katedrom sedé šel od besede do besede, od glasu (črke) do glasu: daleč v

poldrugi uri nismo prišli. Profesor je pomagal s fonetično in morfološko analizo, pritegnil koga od poslušalcev, med katerimi nas je navadno skušal reševati eden z dvignjeno roko. Nekoč je tudi njemu zmanjkalo poguma, pa ga je profesor kar poklical, kolega je molčal ali nekaj jecljal, toda zadel ni in profesor se je dobrohotno namuznil: X., sproti se je treba učiti...

To je bil menda edini primer, da se je profesor Ramovš spustil iz strokovnih višin v osebno razmerje do "slušateljev", pa še mogoče drugič, prav v zvezi s Trubarjem, ko je bilo treba povedati neko letnico ob nekem njegovem delu: Zdaj naj vas še literarno zgodovino učim!... Za neprijeten incident pa je nekoč poskrbel neznan starejši mož, ki se je prikazal pri predavanju in je dvignil roko ter vstal z nekim vprašanjem. Profesor je ostrmel in s premagovanjem dejal: To vam bodo povedali slušatelji po uri... Bilo je tako nekaj nezasišane, da nas je kar zmrazilo. Podobno kot pri seminarskih vajah, je bilo pri izpitu, vsaj pod B. V tisti veliki proforski sobi, kjer je bil tudi del knjižnice, je Ramovš vzel s stojala staro knjigo - recimo Rogerija - in jo odprl pred teboj: Prosim, berite - in ko si nekaj prebral: kdo je to napisal? Pa si oglejmo malo značilnosti njegovega jezika...

Zunaj "šole" sem s profesorjem prvič govoril poleti leta 1931, ko je bil v sanatoriju Leonišče. Kar s strahom sem šel k njemu, da bi mu izročil pozdrave dr. Avgusta Pavla, pri katerem sem bil nedolgo pred tem in ki je ponudil svoje sodelovanje pri ČJKZ. Ramovš je to z veseljem sprejel in dodal: Saj je pred kratkim objavil nekaj o hišah... Ko sem mu povedal, da sem tisto prevedel iz madžarščine jaz (Etnolog 1931), je profesor to z odobravanjem vzel na znanje.

Bil sem še študent, ko sem za praški Slovanský Přehled napisal poročilo o Ramovševi Dialektološki karti med drobnimi poročili iz kulturnega življenja, za katerega me je naprosil tedanji lektor za slovenščino Jos. Skrbinšek. Ko pa sem v Mariboru bil že stalni sodelavec Časopisa za zgodovino in narodopisje, sem na Glazerjevo prošnjo pisal o profesorjevih Dialektih.

Sredi tridesetih let je agilni, vsestranski Silvester Škerl ustanovil Adakemsko založbo za znanstvene knjige. Profesor Kidrič mi je izrazil nezadovoljstvo zaradi dvoumnega imena, saj so tedaj snovali Akademijo. Po temperamentu sorodni Ramovš pa je našel stik z založnikom, napisal zanj Kratko zgodovino slovenskega jezika in pritegnil k sodelovanju še druge iz svoje bližine, navezal pa se je tudi združabno na založnika in njegovo tesno knjižgarnico. Posebno med vojsko in zasedbo je postalo tam konspirativno shajališče in skrivališče, za ljudi in za tiskovine. Ko so Škerla zaprli, je Ramovš spretno vzdrževal z njim stike in sodeloval pri reševanju nevarnih papirjev. Kljub vsemu je bil Škerl po vojski spet zaprt, izgubil je založbo in se selil kot prevajalec iz več jezikov iz ustanove v ustanovo, prevajal za razne založbe... Ostal mu je njegov tržaški humor in temperament, držala ga je pokonci njegova globoka kultura.

Med vojsko je v Prekmurju prišla nekoč k meni Ramovševa svakinja Marija Zalarjeva, učiteljica na Goričkem, da smo ji pomagali z nasveti, kako priti v Ljubljano. Ramovševa dela sem tedaj živo prebiral in njegovo ime smo dostikrat imenovali tako v Budimpešti med slavisti, kot v razgovorih s Pavlom.

Ko sem se po vojski vrnil v Ljubljano, sem slišal o Ramovševi pomoči prof. Kidriču, ki je stradal, preganjan na Dunaj, pa o vseh drugih medvojnih dogodkih. Tako sem že po Ramovševi smrti na Dovjem srečal, sprašujoč o pastirstvu, človeka, ki me je med pogovorom presenetil: jaz sem pa poznal profesorja Ramovša v Ljubljani. Bil je upokojen orožnik, ki je med vojsko opravljal neko stražniško službo v Ljubljani in je nekoč po policijski uri srečal na ulici gospoda, ki je hitel domov. "Spremil vas bom, da ne boste imeli kakih težav," sem mu dejal. Pa sva se začela pomenkovati in ko sva prišla do njegove hiše, me je povabil noter, me pogostil in govorila sva o vsem mogočem. Povedal je, kdo je, kaj dela in sva se čisto po domače menila...

Kako je bil ta doganjivi lingvist gospodinjsko in gospodarsko praktičen, o tem sem slišal marsikaj in o tem govorijo tudi njegova pisma, npr. Beliču. Kako je skušal vsakomur pomagati, sem slišal in doživel, ko sem mu npr. prinesel daljši prijateljev rokopis, ki ga je zanimal, pa me je poslal, naj ga nesem pretipkat najini skupni znaniki, ki naj bi ji avtor z dežele poplačal z živili... V tistih prvih povojnih letih sva se pogovarjala o moji disertaciji, dajal mi je nasvete in me svaril pred oblastniki. Potem je sopodpisal poročilo o disertaciji. In ko je "ideološka" birokracija štiri leta zavlačevala moje imenovanje za docenta, so v ponovno štiričlansko (!) komisijo izvolili tudi prof. Ramovša, da me je ponovno predlagala. Ko se je moj "Mefisto" na seji nekaj upiral izvolitvi, je prof. Bajec poklical po telefonu Ramovša, ki je zavpil: Kateri hudič pa spet meša to?! - To priznanje mi je - poleg strokovnih poročil zagrebških kolegov - pomenilo največ v vsej moji do konca ovirani univerzitetni "karieri"...

Tedaj niti Ramovš niti Nahtigal nista več prihajala na fakultetne seje (Kidriča ni bilo več), kjer so večkrat odločali prišleki, ki niso imeli pojma o tem, kdo in kaj so bili prvi profesorji naše univerze.

Vilko Novak
Ljubljana

JEZIKOSLOVNI ZAPISKI

Zbornik Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša. Ljubljana 1991

Leto 1991 nam je za konec naklonilo novo stalno jezikoslovno publikacijo Jezikoslovni zapiski. "Za začetek" jo predstavlja kot zbornik, ki bo izhajal enkrat letno; njegov namen je "predstavljati raziskovalno delovanje sodelavcev Inštituta" za slovenski jezik pri Znanstvenoraziskovalnem centru SAZU. Prvi zvezek so sodelavci Inštituta posvetili akademiku dr. Francu Jakopinu ob sedemdesetletnici.

Kot je prav, slavljenec začenja zbornik z dvema prispevkoma, posvečenima njegovima univerzitetnima učiteljema, dr. Rajku Nahtigalu in dr. Franu Ramovšu (*Iz spominov na Rajka Nahtigala in Frana Ramovša* /9-18/. *Delo Frana Ramovša za Slovensko akademijo znanosti in umetnosti* /19-24/). Zlasti prvi spomin, ki je bolj osebno intoniran, bo mlajšim slavistom pričaral svet nekdanje slavistike in življenja na njej.

Preostali prispevki so razporejeni deloma glede na obravnavano temo, deloma glede na to, kateri sekciji Inštituta pripada avtor. Tako je prispevek V. Nartnika, sicer sodelavca Leksikološke sekcije, vključen med etimološko-historične (*Da ta tri imena edin Bog* /41-45/ - o rabi besede *imena* za pomen 'osebe' v III. bržinskem spomeniku in ljudski legendi o velikanu Kristofu), sodelavec Terminološke sekcije S. Torkar pa s temo o izbranim narečnem besedišču v SSKJ med prispevke o terminoloških vprašanjih. Popolnoma zunaj te razporeditve je J. Müller (sodelavec Leksikološke sekcije, v prispevku razmišlja o novem slovenskem pravopisju), ki se je kot urednik zbornika umaknil na zaslujeno mesto.

Etimološko-onomastično sekcijo zastopata M. Furlan in M. Snoj, prva s prispevkom *Slovensko slima* '*altia, plouagne*' (*Alasia*) in srbohrvaško *slim* (*Žumberak*) - novo gradivo za slovansko-germansko izogloso **slīnǣ*: **slīma*- (25-30), drugi z *Nekaj pripombami k izvoru slovanskih glagolov skočiti, skakati in kačiti* (31-39). Tudi za neetimologa in celo nejezikoslovca je koristno Snojevo razmišljanje o nedokončnosti in nekončnosti (needinopravnosti) znanosti, kar dokazuje z nadaljnjo analizo konkretnega problema.

Vprašanja iz zgodovine jezika obravnavata poleg že omenjenega članka V. Nartnika še dva prispevka. Najprej je tu nekoliko "eksotičen" prikaz *Sloveno-hebraica: eksotična poimenovanja dišav in dragocenih oblačil v najstarejših slovenskih psalmskih prevodih* (Ps 45) F. Premk (47-62). Eksotičen tudi zato, ker jemlje za izhodišče primerjave originalno psalmsko besedilo v hebrejščini, ki je večina (žal) popolnoma nič ne razume. Tako je prav mogoče, da je vsebina članka trdneje vezana na naslov, kakor se zdi na prvo branje. - *Samostalniške besednozvezne sopomenke v Dalmatinovi Bibliji* (63-72) analizira J. Narat-Šrekl. Prispevek kratko navaja parametre za določanje sopomenskih parov oz. nizov: različna tvarna podoba in enak ali podoben pomen, medsebojna zamenljivost, istočasnost, istovrstnost, istopomenskostestavinskost (zbir denotativnih in konotativnih pomenskih sestavin). Za svoje izhodišče sicer izbere splošno opredelitev sopomenskosti: "Sinonimi so besede, ki izražajo isti pojem, imajo enak ali podoben pomen in se med seboj razlikujejo po pomenskih in stilističnih odtenkih." (Po M. Pisárčiková, Š. Michalus, *Malý synonymický slovník*, Slovenské pedagogické nakladatel'stvo, Bratislava 1973.) Toda pri obravnavanih primerih upošteva tudi našete dodatne elemente sopomenskosti. Pri sopomenskih besednih zvezah ločuje med prostimi, stalnimi in frazeološkimi (oz. frazeologiziranimi) besednimi zvezami, ne navaja pa meril za ločevanje stalnih in frazeoloških zvez.

Sodelavci Leksikološke sekcije, t. i. slovarniki (glede na delo, ki so ga opravili s SSKJ, lahko to sicer žargonsko poimenovanje nosijo s ponosom), se predstavljajo z obravnavami posameznih knjižnojazykovnih vprašanj. Nekateri članki so tesneje povezani s slovarskim delom. Tako je prav prispevek P. Weissa (121-139) obrnjen v (upajmo, bližnjo) slovarsko prihodnost: odzadnji slovar slovenskega knjižnega jezika. Kljub pridržku v naslovu (*Zasnova novega odzadnjega slovarja slovenskega jezika*) in povabilu "Ker se je o vseh neustreznih rešitvah iz tele zasnove mogoče še pogovoriti in dogovoriti, se zahvaljujem za vse pripombe, ki bodo poskušale izboljšati načrtovano delo", pa tudi kljub načelnim polemikam o potrebnosti takega slovarja (gl. npr. Delo, Književni listi, 13. 2. 1992) je treba reči, da je Weissova "zasnova" slovarja precizna, tako vsebinsko kot tudi

oblikovno-tehnično. Jezikovne zvrstnosti v SSKJ se lotevata dva članka. L. Bokal razčlenjuje *Starinske besede* v SSKJ (113-120) s pogostnostnega (primerjalno s Pleteršnikovim in Glonarjevim slovarjem ter SP 62), gradivnega, tipološkega in pomenskega stališča. V prispevku (kot rečeno, dislociranem) *Nekaj opazk k osvetlitvi cerkljansko-tolminskega besedišča v SSKJ* S. Torkarja (173-179) zvemo, da so nekatera gesla v SSKJ s kvalifikatorjem *nar*: ne preveč natančna in jih je treba za znanstveno rabo preveriti še kje drugje. - Neposredno je, vsaj gradivno, povezan z delom pri slovarju članek J. Kebra (O)pehariti 'olgoľufati', (pre)varati (s pomočjo peharja) in sinonimi (99-111). V njem ponovno dokazuje, da je s kombinirano sodobno in zgodovinsko analizo posameznega izraza pogosto mogoče odkriti "kar presenetljiva dejstva iz zdajšnjosti in preteklosti medčloveških odnosov". Za bralca (tudi nejezikoslovca) je tako razgrinjanje vselej vznemirljivo. - A. Gložančev preverja svoja, že prej v knjigi (*Enobesedna imena slovenskih podjetij*, 1991) postavljena delitvena merila za razvrščanje podjetjskih stvarnih lastnih imen v prispevku *Enobesedna imena zasebnih podjetij v naselju Fužine v Ljubljani* (87-97). Premik od velikega ("sozdovstvo") k majhnemu ("drobno gospodarstvo") je opazen tudi v lastnoimenskem poimenovanju (prim. *Veletrgovina Loka: Kodrček*, medtem ko želja po (vsaj imenskem) "kozmpolizizmu" ostaja (prim. *Universal : Manhattan*). - Teoretično je zastavljena obravnava *Členek kot besedna vrsta v slovenskem knjižnem jeziku* I. Černelič (73-85). Avtorica podaja najprej zgodovinski pregled "odkrivanja" členkovske besedne vrste v slovenskem jezikoslovju, nato pa tudi jezikoslovna merila za razmejitev členka od besednih vrst, s katerimi ima sicer nekatere skupne kategorialne lastnosti (npr. nepregibnost): prislova, veznika, medmeta. Čisto na koncu ugotavlja, podobno kot M. Snoj načelno v uvodu, da problem ni dokončno rešen, saj je členkovska besedna vrsta sintaktično heterogena "in je potrebno še raziskati, če vse te skupine res sodijo skupaj". - Čeprav je prispevek J. Müllerja *Novo slovensko pravopisje* (Slovenski pravopis: Pravila 1990) (191-199) uvrščen na konec zbornika, ga je zaradi teme smiselno predstaviti na tem mestu. Posamezne nerešene ali slabo rešene probleme, ki jih očita novemu SP-ju, si je treba prebrati, za ta prikaz se mi zdi pomembno dejstvo, da problematična mesta osvetljuje zgodovinsko in z rabo (stanje v pravopisih, slovarjih in leksikonih).

Poleg obravnave narečnega besedišča v SSKJ-ju sta v zborniku tudi dva dialektološka prispevka "s terena". F. Benedik obravnava različne tipe samoglasniških redukcij v škofoškem narečju (*Redukcija v škofoškem narečju* / 143-146), ki da je "dosegla eno najmočnejših stopenj med slovenskimi govori". Kot rojenega govorcega tega narečja pa me kljub temu bega podatek, da je tudi knjižni (naglašeni) ozki o reduciran v u, primeri: 'mučēnk (močnik), 'nu:sma (nosiva), š'kauđvat (škodovati). - S. Horvat pa v obliki neke vrste primerjalnega (knjižno : narečno) slovarja popisuje *Mikrotoponime v Vrheh in v dolini Raše* (147-154), narečni ustrezniki so opremljeni z glasoslovnimi in deloma oblikoslovnimi podatki (Anžlovec - 'Anžlouc, Baštije - B>št'ije, mn.).

Oba prispevka sodelavk Terminološke sekcije sta tematsko nosilna. Prvi, *Terminološka prizadevanja na Slovenskem* Z. Leder (155-171), ker razpravlja o zgodovini ustvarjanja domačega strokovnega in znanstvenega izrazja, in drugi, *Terminološki priročnik* (Helmut Felber; *Terminology Manual*, Pariz 1984) M. Kalin (181-190), ker predstavlja (četudi na podlagi dela drugega avtorja) teoretični pristop k terminološkemu delu. Med drugim navaja nekaj lastnosti terminov, ki potrjujejo spoznanja, da terminoloških večbesednih poimenovanj ne moremo enačiti s frazeološkimi besednimi zvezami: "Medtem ko lingvist govori o pomenih, terminolog govori o pojnih. Poimenovalni znak za pojem je termin, ki je za razliko od besede v splošnem jeziku dogovorno pripisan pojmu. Termin je neodvisen od sobesedila."

Namesto konca: srečno pot.

Erika Kržišnik-Kolšek
Filozofska fakulteta v Ljubljani

UVOD U NARATOLOGIJU

Osijek: Izdavački centar Revija, 1989, ur. Zlatko Kramarić

Zbornik trinajstih novejših teoretskih in analitskih razprav s področja vede o pripovedništvu bralcu odpira pogled na bogastvo in raznovrstnost izhodišč, referenčnih okvirov, načinov modeliranja in izpeljav. V mišljenjskem pluralizmu so razpoznavni sledovi strukturalizma, ki ga nadgrajujejo izsledki z območja jezikovne pragmatike, literarne recepcije, sociologije kulture in psihoanalize. Urednikova izrecna namera je bila predstaviti stanje stroke z relevantnimi avtorji, katerih besedila so bila pri nas (oz. v Jugoslaviji) težko dostopna, ker še niso prevedena in revialno objavljena, pri čemer se v uvodu

sklicuje na obstoječo vednost (na objave v Republiki, Umjetnosti riječi, Trečem programu in drugod). Ker je torej izbor besedil motiviral tudi težnja po dopolnjevanju že znanega z novim, je naslov zbornika zavajajoč. Ne izpolnjuje namreč pričakovanja, da nas bo z avtoriteto poznavalca sistematično uvedel v pojmovno mrežo ali problemske sklope naratologije. Namesto nomenklature, pomenske razlage in ilustracije pojmov, kot so npr. pripovedovanje, pripoved, pripovedovalec, znotrajbesedilni naslovnik, narativni kod/kodi, metanarativna znamenja, poanta ipd., smo vrženi v polemično spodbijanje ali dopolnjevanje tez in teoretskih izhodišč, predstavljenih v drugih, tu neizbranih besedilih. Težko razumljiva so tudi posamezna osamosvojena poglavja obsežnejših monografij, kajti čeprav gre za sklepe ali povzetke celote, sprožajo vrsto bistvenih vprašanj, na katera bi si bilo mogoče odgovoriti samo s poznavanjem širšega konteksta.

Navezave na tradicionalno obravnavanje posameznih lastnosti pripovednega besedila najdemo pri Haraldju Weirichu, *Glagolski čas: svet govora in svet pripovedi*. Že ta najstarejši članek v knjigi razvije kvalitativno razliko med časi, ki po konvenciji zaznamujejo besedila govorčeve in naslovnikove bivanjske situacije, in tistimi, ki so znamenje od njiju oddaljene in na opazovalni odziv računajoče pripovedi.

Največ značilnosti sistematičnega uvoda v ahistorično zastavljeno naratologijo ima razprava Shlomith Rimmon-Kennan, *Naracija: ravnine in glasovi*, ki analizira časovne odnose med pripovedovanjem (dejanjem) in pripovedjo (zgodbo), različne pripovedne ravnine ter njihova medsebojna razmerja, tipologijo pripovedovalca, stopnje njegove prisotnosti v besedilu in njegovo zanesljivost. Z opaznostjo pripovedovalca se ukvarja tudi Seymour Chatman v *Strukturi pripovedne transmisije*, le da model sporazumevanja v književnosti precizira s teorijo govornih dejanj in ilustrira z zvrstnostjo izjav v mimetičnem in diegetičnem govoru. Prilagoditev Austinove teorije govornih dejanj, s katero se je moč izogniti ponesrečenemu vprašanju o "resničnosti" fikcije ter se namesto s pomenom besedila ukvarjati z njegovim delovanjem na bralca, je tema odlomka z naslovom *Modeli govornih dejanj iz knjige Wolfganga Iserja Der Akt des Lesens*. Medtem ko Chatman v pripovednem diskurzu analizira nove, jezikoslovno nepreskušene možnosti označevanja, ki jim pomen določa komunikacijski položaj in širši semiotični kontekst, pa vidi Iser v "pripovednih strategijah" predvsem drugačno ravnanje s konvencijami oz. sprejetimi postopki uspešnega jezikovnega dejanja: izbiranje in kombiniranje jih kot konvencije razgalja, de pragmatizira, s čimer bralca usmerja pri ustvarjanju koda fikcijskega besedila.

Zlatko Kramarić v tekstu *Med pragmatičnim in apragmatičnim* aplicira ugotovitve o večravninskosti okvirne pripovedi in situiranem/distanciranem/implicitiranem pripovedovalcu na analizo konkretnega romana. Pomenski presežek, ki nastaja z množitvijo dialoških ravnin v zapleteni romaneskni strukturi, analitik razlaga kot posledico pripovedovalčevega kršenja pragmatičnih pravil sodelovanja v pogovoru. A ta kršitev vodi v univerzalnost sporočila ter stvaritev avtonomnega in trajnega sistema smisla.

Za drugo skupino razprav je poleg vgrajevanja novih perspektiv značilno tudi hkratno kritično razgrajevanje pretogih teoremov. Tak je dialog Mieke Bal z Barthesovim in Genettovim pojmovanjem funkcije opisa v *Opisih*. Z analizo neposrednega sobesedila in razporeditvijo opisov v strukturi romana avtorica dokazuje, da ne gre za pripovedno marginalni ali estetski, ampak za bistveni element zgodbe, ki spominja na razpršeno podvojitev celotne pripovedi (mise en abyme) oz. na Jakobsonovo "diagramatsko ikono". Z istima teoretikoma in z drugimi francoskimi strukturalisti diskutira tudi Jonathan Culler v besedilu *Narativne pogodbe*, in sicer v zvezi z referenčno funkcijo in pripovedovalcem kot osnovnima dogovoroma z bralcem, ki se jima ne morejo izogniti niti "interpretacijske strategije" novega romana.

Polemika Klaus Hempferja *"Productivité" nasproti komunikativne, (ekspresivne, deskriptivne) funkcije jezika* s teoretični poststrukturalizma in skupini Tel Quel problematizira univerzalizirano, zgodovinsko neumeščeno načelo "proizvajanja", se pravi "avtogeneriranja" besedil, ki briše vsebine in avtorja. To načelo naj bi bilo zamenjava za neustrezne pojme komunikativnost, opisnost in izraznost, ki prikrivajo prevlado znakovnega označenega nad označevalcem in premoč vnaprejšnje ideje namesto stvariteljskega procesa. Predstavljenih je nekaj aporij, nastalih zaradi povezovanja načela besedilnega proizvajanja s pojmi iz marksizma in psihoanalize (homologija s kapitalsko logiko, zahodnim lococentrizmom, kolektivno nevrozo, fetišizmom blaga), kar je imelo kritičen ideološki naboj.

Onkraj strukturalizma v smer literarne sociologije sega razprava Rogerja Fowlerja, ki že v naslovu *Romanopisec, bralec in skupnost* nakaže prenos težišča iz besedila v diskurz. Pri tem jezikovni zmožnosti grajenja in razumevanja stavkov pridruži zmožnost razumevanja besedilnega smisla s nanašanjem na širši družbeni in kulturni kontekst, tj. na sistem znanj, izkušenj, vrednot, informacij in interesov ter tipe odnosov in dejanj, ki dogovorno veljajo v neki skupnosti in pogojujejo njen sistem kodov ter besedilnih/diskurzivnih modelov. Odnos besedilnih struktur s sistemom nadindividualnih izkušenj in vrednot skupnosti ilustrirajo pojav medbesedilnosti, mnogosistemskost (množica kodov) romana, bralčevo razumevanje in ustvarjanje/sprejemanje inovacij v okviru vsebinskih in formalnih konvencij.

Zato je v sklepu zahteva, da bi moral opis strukture besedila ali formalnih sprememb žanra razložiti dejavnike, ki so življenjskega pomena za posameznika in za skupnost.

Prav tak namen ima raziskava Wolfganga Preisendanza *O prednosti komičnega v prikazovanju zgodovinske izkušnje v sodobnih nemških romanih*. Njen avtor se odreče Freudovi in drugim splošnoveljavnim razlagam humorja v korist presojanja norm, ki obvladujejo osmišljanje ter določajo, kaj velja za negativno, zlo in napačno. Komika vanje vnaša razpoko dvoma. V prikazu enkratne zgodovinske (medvojne) izkušnje, ki ji vrača težo in vrednoto, pa zminira tudi vzvišeni smisel, pomembnost in smotnost uradnega zgodovinopisja. Tako je hkrati provokacija in samoproblematizacija, ki spodbuja bralčeve iznajdbo drugačnih stališč. Inventivno bralčevo dejavnost seveda predpostavljajo umetniška dela, ne pa trivialne kriminalke o sodobnem anglo-amerškem junaku Jamesu Bondu, katerih naratološko kombinatoriko analizira Umberto Eco. Prek parnih opozicij likov in vrednot, ki jih utelešajo, in prek opazovanja fabulativnih shem z neznatnimi variacijami avtor razkrije njihovo netolerantno, dogmatsko in konzervativno manihejsko ideologijo. W. Iser v *Implicitnem bralcu* odkriva, kako avtor romana Tom Jones prav kontrast in opozicijo izkorišča za vodenje bralčevega konfiguriranja smisla oz. uresničevanja "virtualne razsežnosti romana". Bralec v svoji predstavi z dinamično interakcijo premošča razdaljo med pojavom in njegovo negativno obliko. Priповedovalčevi nagovori ga vodijo v vse bolj izostreno opazovanje in presojanje početja literarnih likov s položaja advokata, ki na videz samostojno vrednoti družbene norme in s simpatijo spremlja junakove prekrške. Nobena vrednota ni prikazana afirmativno reducirano, temveč prek izmalichenja v okoliščinah. V taki strategiji romana in vodenju bralca Iser prepoznava zgodovinski odsev dobe, ki je namesto univerzalizma normativnih sistemov poudarjala empirično izkušnjo. Zgodovinska utemeljitev strukturnih sprememb žanra je predmet razprave Paula Ricoeura *Metamorfoze zapleta*, v kateri avtor naratološke kategorije opazuje v luči gbljivega razmerja med težnjo po verodostojnosti in zavedanjem pogojenosti z žanrskimi konvencijami. V Frycevi Anatomiji kritike ugleda padajočo linijo priposednih modusov, ki se približujejo vse večji mimetičnosti, in nasprotno linijo literarnih simbolov, ki se vzpenja v totaliteto in enotnost. Na vprašanje postmoderne o koncu pripovedništva pa odgovarja s pomislekom o besedilni poanti.

Pričujoča recenzija je skušala med izbrane razprave vnesti nek red, kajti urednik jih v knjigi ni niti kronološko niti drugače smiselno razporedil, s čimer bi okrepil bralčev orientacijo. Posamezna besedila imajo svoje opombe in v njih navedene odnose. Ki pa jih pregled literature na koncu knjige žal ne upošteva, čeprav navaja veliko temeljnih naratoloških del. Poleg včasih nevzdržne količine spregledanih korektur so v knjigi tudi terminološke napake (konstantiv namesto konstativ) in neprecizni prevedki (tudi brez izvirnikov v oklepaju), kar ob neusklajenosti med prevodi iz različnih jezikov čez mero povečuje različnosti strokovnih izrazov in njihovo pomensko nejasnost. Čeprav gre za zbornik, ne bi bilo odveč kazalo navedenih avtorjev, še bolj pa bi bralec potreboval pojmovno kazalo.

Irena Novak-Popov
Filozofska fakulteta v Ljubljani

ANIČEV HRVAŠKI SLOVAR*

Izid enozvezkovnega *Rječnika hrvatskoga jezika* je pomemben hrvaški slovaropisni dosežek; ni samo odločilni mejnik v prikazovanju besediščne podobe jezika, ampak je tudi temeljni dejavnik hrvaške jezikovne osamosvojitve in usmerjevalni priročnik jezikovne kulture. Čeprav v naslovu ni povedano, da gre za slovarsko zajetje *sodobnega knjižnega jezika*, je vendar iz spremnega besedila (O koncepciji rječnika, 876-887) razvidno, da avtor Vladimir Anić, profesor za hrvaški knjižni jezik na zagrebškem vseučilišču, opisuje, pomensko razčlenjuje in vrednoti besedišče prav s stališča *hrvaškosti, sodobnosti in knjižnosti (standardnosti)*. Pri tem seveda ne moremo zanemariti dejstva, da je živel knjižna hrvaščina poldrugo stoletje v spregi s knjižno srbsčino; to se ni kazalo samo v poimenovanju v več različicah (hrvatskosrpski, hrvatski i srpski, hrvatski ili srpski idr.) ali v razmerju tjekavsko : ekavsko, ampak tudi globlje v omahovanju rabe v besedju in na slovnični ravni; seveda tudi razmerje latinica : cirilica ni nepomembno. Pravzaprav se je vsa novejša zgodovina hrvaškega knjižnega jezika dogajala v značilni napetosti med prizadevanji za ustvaritev hrvaške jezikovne individualnosti in njeno utrditvijo ter

* Vladimir Anić, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Novi Liber, Zagreb 1991, 887 str.

zunanji pritiski po zabrisovanju različnosti in zmanjševanju njihove vloge. Zato kljub kompromisnim poskusom med 'variantama' ni moglo priti do odkritosrčnega dogovora.

Obravnavani enozvezkovni slovar ima svojega predhodnika v Iveković-Brozovem slovarju istega naslova (v dveh knjigah) iz leta 1901; toda ker je od takrat preteklo skoraj celo stoletje (tudi za jezik nenavadno burno), je razumljivo, da je hrvaška knjižnojezikovna resničnost glede na takratno precej spremenjena, tako da je Anićev slovar v marsičem mogoče imeti za pionirsko delo. Otestiti se je moral vseh nekdanih predsodkov in omahovanj in si izdelati trdna nova izhodišča. In to se mu je vsekakor posrečilo. Na drugi strani pa se slovarju zelo pozna, da je v zadnji fazi avtorju pri izdelavi pomagala večja skupina sodelavcev in je zaradi časovne stiske oslablo usklajevanje; zato se niso mogli izogniti nekaterim vidnejšim nedoslednostim, nedomišljenostim in drugim spodrslijajem, ki bolj ali manj motijo. Tudi po tehnični plati je videti, da je slovar tiskarsko nastajal v nervoznih razmerah.

Avtor je gradivo za slovar skrbno zbiral več kot dve desetletji in vir mu niso bila samo tiskana besedila in slovarji; veliko je zajel iz živega govorjenega jezika in iz svoje vednosti, zlasti je veliko novega zapisal iz frazeologije. Avtor o teh vprašanih sicer na kratko poroča v spremnem besedilu, vendar je oris virov in način izpisovanja vseeno preskopl, da bi bilo mogoče jasneje spoznati jezikovni temelj, iz katerega je zrastle slovar; več bi radi zvedeli o tem, kako so med izpisanimi besedili zastopane različne zvrsti jezika, kakšno je razmerje med leposlovjem in drugimi tipi besedil, kako daleč v zgodovino seže sodobnost ipd.

Glede na to, da je bilo v slovar sprejetih samo okoli 35 tisoč besednih enot v statusu iztočnic, premalo izvemo tudi o merilih, ki so odločala o sprejemu, zlasti še zaradi tega, ker med njimi pogrešam besede, ki so celo v spremnem besedilu pogosto rabljene, npr. *odrednica, ideologem, algebra* idr., ali npr. *suživot*. Posebno vprašanje so sopomenke, ki deloma nastopajo tudi kot iztočnice, druge pa ostajajo nekako skrite; z njimi se bogastvo slovarskega besednega fonda poveča na blizu 70 tisoč enot. Gotovo je mesto iztočnice v slovarju bolj izpostavljeno (in pomembnejše) od mesta sopomenke; to načelo v slovarju ni vedno uresničeno. Tako ima npr. iztočnica DROGARNA, ki je označena kot neudomačeni ideološki neologizem 1941, ob sebi neoznačeno sopomenko (ali razlago) *drogerija*, vendar ta ne dobi statusa iztočnice in zato ostaja tudi brez pomenske razlage. Včasih lahko tudi podvomimo, ali gre za čiste sopomenke. Pri iztočnici FARMERKE z oznako *pogovorno* (hlače sportskega kroja od posebnega platna) sta navedeni sopomenki *farmerice* in *traperice*. Od njiju nastopa druga tudi kot iztočnica, vendar z oznako *pogovorno*, *žargonsko* in z razlago (hlače od pamučnog platna krojene po uzoru na radna odijela američkih traperov i farmerov), ki se precej razlikuje od tiste pri farmerkah. Tu naj omenim, da je med iztočnicami tudi nekaj lastnih imen, v glavnem gre za imena prebivalcev in prebivalk pomembnejših mest, pokrajin in držav v zelo strogem izboru.

Posebno skrb je avtor posvetil besednemu naglaševanju. Sam pravi (str. 878), da je v iztočnicah in v oblikah, ki jih navaja v lomljenih oklepajih (kadar naglasno ali v ponaglasnih dolžinah odstopajo od izhodiščne), izbral najbolj splošno razširjeni, naravni in neopazni naglas; dopušča tudi možnost delnega drugačnega naglaševanja, vendar v slovarju ne navaja dvojnic. Bolj neukega uporabnika slovarja bo spravila v zadrego trditev (878), da v hrvaščini zadnji zlog ne more biti naglašen, ko pa dvozložni primer *cujjēt* v istem besedilu to trditev zanika. Nenavadno je tudi, da ni nikjer omenjena možnost dvonaglasnosti pri nekaterih tipih sestavljenk in zloženk, ki se očitno upirajo enonaglasnosti kot npr. sedemzložnica *lumpenproletarijāt*, ki ima kar pet prednaglasnih zlogov.

Težko nalogo si je avtor slovarja naložil z odločitvijo, da bo pri prevzetih besedah za slovnično oznako v oglatem oklepaju določil še njihov izvor oz. kulturno plast, iz katere je bila beseda sprejeta v hrvaščino. Avtor pravilno ugotavlja, da te oznake nimajo standardološke vrednosti, so pa lahko v povezavi z drugimi (zvrstnimi, stilnimi, časovnimi itd.) oznakami zelo informativne. Te etimološke oznake so bodisi enodelne in pomenijo posamezne jezike (italijansščina, nemščina, francoščina itd.) ali njihove skupine (orientalno, klasično ipd.), bodisi kombinirane iz dveh jezikov ali skupin, npr. zelo pogosta oznaka *klas. evr.* (klasično izročilo, evropeizem). V splošnem je mogoče reči, da so rešitve glede na sprejeta načela ustrezne, dvomi pa nastajajo ob vprašanju, ali so res označene vse prevzete besede oz. družine, in seveda ob posameznih oznakah. Tako lahko glede drugoslovanskih prvin ugotovimo, da je dobil oznako samo manjši del, npr. da so *sustav, skladba, skladatelj* idr. iz češčine, *kolhoz, šinjel* idr. iz ruščine, medtem ko se je večina nekdanih slovanskih knjižnih izposojenk tako prepleta z domačinkami (*samobitnost, predmet* itd.), da bi bila oznaka že skoraj vsiljiva. Nekoliko preseneča dejstvo, da je srbsščina popolnoma zamolčana. Tuintam manjka oznaka tudi pri besedah iz neslovanskih jezikov, npr. pri glagolu *stornirati*; ponekod oznaka ni najbolj ustrezna, npr. pri iztočnici *huncut*, ki da je iz madžarščine. Če pomislimo, da imamo poleg številnih različic (huncvet, huncot, huncat, huncfot, huncvat, huncvert, huncvit - gl. Besedišče slovenskega jezika I, 243) besedo v enaki podobi tudi v slovenščini, in če vemo, da imajo vse različice izhodišče v nem. Hundsfoth (pasja taca), je na dlani, da bi morala ob madžarščini, ki je besedo tudi prevzela, stati tudi nemščina. Kot v slovenščino je prišlo tudi v hrvaščino veliko francoskih besed z nemškim posredništvom, zato je nekoliko zavajajoča oznaka [fr.] pri iztočnicah, kot je npr. *fijaker*, ki je

po izvoru res iz francoščine, toda za hrvaško in naše okolje izhaja iz avstrijske nemščine; oznaka bi morala biti dopolnjena z nemščino. V nekaterih primerih pa je oznaka preveč splošna. Tako je iztočnica *intermeo* označena kot *klasično izročilo, evropeizem*, čeprav glasovno vidno dokazuje italijansko posredništvo. Včasih je mogoče podvomiti o tem, ali res velja etimološka oznaka za vse pomene. Tak primer je iztočnica *trap*, ki je označena z *nizozemsko*; če to velja za prvi pomen (podvožje), je kaj malo verjetno, da bi oznaka ustrezala tudi za drugi pomen (jama za krompir).

Ena od opaznih posebnosti Aničevega slovarja je gotovo velika pisanost zvrstnih, stilnih in drugih oznak (kvalifikatorjev), ki pogosto nastopajo v nizih (tudi do pet skupaj). Večinoma imajo te oznake svoje ustreznice tudi v drugih slovarjih knjižnih jezikov, deloma pa se pomensko ali vrednostno območje posamezne oznake ne ujema z istovrstnimi v drugih jezikih; tako npr. pokriva oznaka za žargon tudi sleng. Za pravilno razumevanje nakopičenih oznak bi bilo za uporabnika nujno potrebno navodilo, saj oznake v nizih niso razvrščene po abecedi, ampak (verjetno) po stopnji moči, ki jo posamezna oznaka za tisto besedo ali pomen ima. Oglejmo si nekaj primerov. Iztočnica *larmadžija* ima oznake: *razg. deprec. iron. pejor.* in za razlago še sopomenke *bukač, vikač, galamdžija*. Vse tri nastopajo tudi kot iztočnice, prva brez vsake oznake, druga z oznako *pejor.* in tretja z oznako *deprec.* Prav tako kot *larmadžija* ima štiri oznake tudi glagol *krepati* v drugem pomenu (umreti), ki se ločijo od gornjega niza samo v drugem členu (namesto *deprec.* je *žarg.*), razvrstitev enakih členov pa je čisto drugačna. Pri *krepati* je *pejor.* na prvem mestu, *razg.* na tretjem in *iron.* na zadnjem. Če vse to upoštevamo, se zdi, da bi dobili na stotine vrednostnih tipov besed. To pa gotovo ne ustreza resničnim razmerjem med njimi. Včasih dobimo tudi vtis, da se oznake v nizih deloma prekrivajo (žarg. razg.), ali si celo nasprotujejo oz. se izključujejo, npr. *regionalno, opčejezično, razgovorno* pri isti iztočnici. Zelo posrečeno pa se pogosto informacijsko dopolnjuje katera teh oznak z etimološko. Tako dobi npr. pri iztočnici *javašluk* regionalnost svoje zemljepisno določilo v etimološki oznaki [orj.]. Zanimiva je oznaka *ideološki neologizem* (z letnico), ki je večinoma povezana z letom 1941 in 1945, npr. *doglavnik 2, krugovalnik, fiskultura* itd.

Osrednja naloga slovarja je seveda pomenska razčlenitev posameznih enot, razlage pomenov in njihova gradivska ponazoritev. Pri razlagah se je avtor ravnal precej svobodno in se ni dal preveč voditi trdnim vzorcem, ki navadno ustvarjajo v slovarjih utrudljivo monotonost. Tu smo priča nasprotnemu, saj je prav iz razlag mogoče razbrati veliko avtorjevo iznajdljivost in iskristov. Glede ponazarjalnega gradiva lahko ugotovimo, da je zelo ustrezno izbrano in udarno dopolnjuje razlage, vendar ga je tudi za slovar tega obsega opazno premalo; včasih se celo večji geselski članki zadovoljujejo z golimi razlagami. Tuintam pogrešamo v razlagah kakšno bistveno razlikovalno prvino, npr. pri iztočnici *vikendica* (kuča u kojoj se provodi tjedni ili godišnji odmor), kjer manjka določilo, za kakšno hišo gre. Škoda je tudi, da grafično niso ločene prave razlage od pojasnil in komentarjev glede rabe, ki ponekod nadomeščajo razlago.

Posebno vprašanje je odnos med razlagami in sopomenkami. Če bi se npr. iz slovarja hoteli poučiti, katera od štirih sopomenk *faktor, činilac, činitelj, čimbenik* je za današnjo rabo najbolj normalna ali priporočljiva, dobimo v njem tele informacije: Vse štiri nastopajo kot iztočnice; *čimbenik* in *činilac* imata isto razlago (ono ili onaj što ima važna udjela u čemu; pokretna snaga), pri *čimbeniku* stojijo sopomenke *činitelj, činilac, faktor*, pri *činilac* pa *činitelj, čimbenik, faktor*; iztočnica *činitelj* nima razlage, nadomešča jo sopomenka *činilac*; iztočnica *faktor* ima etimološko oznako [klas. evr.] in malo drugačno razlago (sredstvo, pokretna snaga, uzrok ili uvjet čega) in sopomenke *činilac, činitelj, čimbenik*. Ker si z abecedno razvrstitvijo sopomenk ne moremo kaj prida pomagati, lahko sklepamo, da sta najbolj priporočljiva *činilac* in *čimbenik*; *činitelj* je nekoliko odrinjen (nima razlage), *faktor* pa je tujka.

Imenitnejši del (večjih) slovarskih člankov je bogata frazeologija. Frazeološko gradivo je razvrščeno na koncu članka v posebnem razdelku, ki ga uvaja kvadratno znamenje, navadno je pred tem še prostor za t.i. sintagmatske zveze, ki jih uvaja trikotnik. Razmejitev med razdelkoma je trdna, vendar se včasih tudi kaj pomeša. Tako je npr. pri iztočnici *cijena* zveza *pristupačna cijena* navedena za trikotnikom, pri iztočnici *pristupačan* pa so *pristupačne cijene* dobile frazeološko vrednost (navedene so za kvadratom).

Čeprav je hvalevredna količina in raznovrstnost tega gradiva, je manj razveseljiva njegova predstavitev in obdelava. Težko si je razložiti, zakaj avtor ni poskrbel za večjo sistematičnost in vsaj najnujnejšo uskladiitev; prav neverjetno je, da se je to zgodilo v hrvaškem slovaropisju, ki se v zadnjem času prav na frazeološkem področju v teoriji in praksi lahko ponaša s pomembnimi dosežki (prim. Antica Menac (red.), *Rusko hrvatski ili srpski frazeološki rječnik* 1, 2, Zagreb 1979, 1980; Josip Matesić, *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Zagreb 1982). Tudi sicer so se standardi za obdelavo frazeologije v slovarjih zelo poosttrili (prim. Harald Burger, *Phraseologie in den Wörterbüchern des heutigen Deutsch*, Germanistische Linguistik 1-4/1982, 13-66; Jürgen Petermann, *Frazeologija v Slovarju slovenskega knjižnega jezika* 1-4, Obdobja 8, 301-310, Ljubljana 1988). Gre predvsem za določitev izhodiščne oblike t. i. frazemov, ki naj v slovarju ostanejo enaki na vseh mestih, kjer se pri nosilnih besedah navajajo; prav tako morajo biti tudi razlage za iste frazeme identične. V slovaropisni praksi se je pokazalo, da so

ta načela komajda stoodstotno uresničljiva, vendar se temu idealu slovaropisci z močnejšim izročilom (in računalniško podporo) poskušajo približati.

Glavne pomanjkljivosti Aničevega slovarja v območju frazeologije je mogoče strniti v nekaj točk: 1. pogosto so iste fraze navedene v različnih dolžinah, kar pomeni, da obsežejo tudi eno ali več prvin, ki so v resnici proste (nezraščene); 2. glagolska oblika v frazi je na enem mestu osebna, na drugem nedoločna; 3. fraza je pri eni iztočnici v oklepaju razširjena z drugimi sestavinami, pri drugi ni; 4. pregibne sestavine ne nastopajo povsod v isti obliki; 5. razlage istih fraz so si na različnih mestih sicer podobne, niso pa enake; 6. fraze so včasih navedene pri vseh nosilnih besedah, pogosto tudi ne.

Nekaj primerov za ponazoritev različnih obravnav. Pri VEZATI ima fr. *biti vezanih ruku* razlago nemati slobodu odločevanja, pri RUKA je ista fr. razložena z biti ovisan o kome, biti omejen u raspolaganju čime, u djelovanju; najbrž je tudi glagol biti mogoče zamenjati, saj ga sicer ne bi mogli ponoviti v razlagi. Pri RUKA ima druga fr. obliko *na dohvat ruke* (vrlo blizu), pri DOHVAT pa *biti na dohvat ruke* (biti posve blizu); bolj zapleten je primer s fr. *brojiti zvijezde* (gubiti vrijeme u dokolici) pri ZVIJEZDA, ki jo zamen iščemo pri glagolu *brojiti*, saj ga v slovarju sploh ni. Šele pri glagolu BROJATI najdemo fr. *brojati zvijezde*, vendar z dvojno razlago: a. dosađivati se od nerada, b. osvježćivati se nakon jakog udarca. Ali velja razlaga b. tudi za BROJITI? Pri pridevniku SUH je navedena fr. *osjećati se kao riba na suhu* (osjećati se vrlo neugodno i nesigurno), pri RIBA je njena oblika bistveno spremenjena: *kao riba na suhom* (u neprilici, bespomoćno, ne snalažeći se); spet se v razlagi ponovi glagol *osjećati se*, kar pomeni, da je zamenljiv. Tudi *na suhu*: *na suhom* ni vezano na eno ali drugo obliko fr. Fr. *šutjeti kao riba* (ne progovoriti ni riječi, biti kao nijem) dobi pri šutjeti obliko *šuti kao zaldan* (*kao zaliven, kao riba*) - (ne priča ono što mu je povjereno, zna ŠUTJETI, ne želi govoriti, ne odaje se). Ni jasno, ali je nedoločnik zamenjan s 3. osebo slučajno in, ali je drugačna razlaga zaradi dodatnih prvin v fr. Včasih bo prišel uporabnik v zadrego zaradi različnih vrednostnih oznak pri istih frazah. Pri LEDINA ima fr. *zabosti nosom u ledinu* oznako *derogativno* (poginuti na bojnem polju), pri ZABOSTI je njena oblika malo spremenjena; *zabosti nos u ledinu* (*zemlju*), ima pa oznako *ironično* (pasti u ratu u značenju besmislene pogibije). Od česa naj bi bila odvisna različnost oznak? Pri tretji nosilni besedi NOS te fr. ni, tako da nadaljnje preverjanje ni mogoče. V nekaterih primerih so nedoslednosti precej zakrite. Tako je pri dovršniku PROGLEDATI (nedov. je *proglédati*) fr. *progledati (komu) kroz prste* pravilno razložena z dovršnikom (postupiti blago, popustljivo prema komu), medtem ko je pri PRST enaka oblika fr. razložena z nedovršnikom (biti popustljiv prema komu). Da bi šlo v tem primeru za nedov. *progledati* ni z ničimer nakazano. Pri GLEDATI sta spremenjeni fr. in razlaga: *gledati kroz prste* (*kome*) - biti previše popustljiv prema kome. Itd.

Omenil sem že, da je v slovarju preveč tehničnih oz. tiskarskih spodrsrlajev. Spredaj v seznamu okrajšav niso navedene vse, ki jih srečamo v slovarju, med jeziki manjkata npr. ruščina in nizozemščina, oznake niso zmeraj enako okrajšane (*deprec., deprec, depr.*), oznaka *pren.* nastopa dvakrat, prvič pojasnjena kot preneseno značenje/prijenosno značenje, drugič samo kot preneseno; oznaka *m* je razložena kot muški rod, nom. jd na suglasnik *o/e*, poševni tisk se je včasih prikradel namesto pokončnega. Precej motijo tiskarske napake v besedilu o konceptu slovarja, npr. *zovemu* nam. *zovemo* (877), *upravno* nam. *upravo* (881), *samopouznan* nam. *samopouzdan* (883).

Rječnik hrvatskoga jezika je kljub naštetim pomanjkljivostim veliko leksikografsko dejanje; avtor Vladimir Anić je moral zbrati in razčleniti in ovrednotiti izredno težavno in raznoliko jezikovno gradivo, ki ustvarja podobo sodobnega hrvaškega knjižnega jezika. Nalogo je rešil izvirno in elegantno, želeli je le, da bi za novo izdajo usklajevalno načelo učinkoviteje delovalo.

Franc Jakopin
Ljubljana

Prejeli smo v oceno

Jezik. Časopis za kulturo hrvatskoga književnog jezika. God. 39, br. 3, 65-96, Zagreb, veljača 1992.

Obvestilo Slavističnega društva Slovenije

Slavistično društvo Slovenije obvešča svoje člane, da bo letošnje zborovanje Slavističnega društva Slovenije v dneh od 1. do 3. oktobra v Murski Soboti.

Vsebinska zasnova (jezik, književnost, didaktika pouka slovenskega jezika in književnosti):

1. Praktično-normativne in znanstvenoraziskovalne razsežnosti Slovarja slovenskega knjižnega jezika (ob tizdu 5. knjige).
2. Razmerje med obravnavano in neobravnavano slovensko književnostjo medvojnega in povojnega obdobja.
3. Aktualna vprašanja didaktike pouka slovenskega jezika in književnosti.

Natančnejša obvestila bodo sporočena do konca junija 1992.

Slavistično društvo Slovenije

Jezik in slovstvo, letnik XXXVII, leto 1991/92, št. 7

UDK 808.63-02-085.2"15/18" : 808.63-087"17/18"

Marko Jesenšek

Jezikovni sistemi v slovenskem (alpskem in panonskem) govornem območju

Avtor ugotavlja, da sta v 18. stol. obstajala na današnjem slovenskem ozemlju dva knjižna jezika — osrednjeslovenski in vzhodnoslovenski. Temeljne značilnosti je osrednjeslovenskemu jeziku določil že P. Trubar, pravopisno in jezikovno ga je izpopolnil S. Krejč, dokončno podoba pa je dobil z Dalmatinskim prevodom Biblije. V 17. stol. se je razširil med slovensko izobraženstvo, v 18. stol. pa je prišel tudi v sale.

Vzhodnoslovenski knjižni jezik pa je rasel iz tradicije nekdanje panonske slovensčine, bil pod močnim nemškimi, madžarskimi in kajkavskim vplivom, končno pa sta se izoblikovali dve različici — prekmurska in vzhodnoslovenska. Avtor ugotavlja, da so se s pomočjo obrednega jezika ohranile razlike med obema jezikovnima sistemoma, dokler se v 18. stol. tudi prekmurski jezik ni uveljavljal v tiskani obliki, veliko kasneje — v 19. stol. pa s svojimi oblikami obogatil osrednji knjižni jezik in se z njim zlił v celoto.

Jezik in slovstvo, letnik XXXVII, leto 1991/92, št. 7

UDK 886.3.091-3"18/19" : 82(100).091-312.9"17/18"

Katarina Bogataj-Gradišnik

Izročilo grozljivega romana v uvodni zgodbi slovenskega meščanskega pripovedništva

Avtorica uvodoma primerja nemško, angleško in slovensko terminologijo za posamezne dele analitične zgradbe in se odloči za termin uvodna zgodba. Potem ko podrobno pregleda goški roman in osvetli njegove značilnosti, se posveti slovenskemu gradivu, predvsem trem delom: Erjavčevim *Huzarjem na Polci*, Jurčičevemu *Desetemu bratu* in Kersnikovemu *Na Zetinjah*. Primerja jih še z nekaterimi drugimi deli, opozori na njihove značilnosti in ob tem ugotovi, da v dvoletni zgradbi, ki je značilna za pripovedništvo 19. stol., uvodna zgodba pripada drugi tradiciji — da ima na začetku še razpoznaven izvir v grozljivem predromantičnem izročilu, vendar pa je lahko le novelistični vrtnec (pri Erjavcu), združena z glavno zgodbo v postromantično kombinacijo (pri Jurčiču) ali pa se grozljivost izgublja, uvodna zgodba pa se ohranja, se modernizira in posodobi (pri Kersniku).

Jezik in slovestvo

UDK 808.63-02-085.2"15/18" : 808.63-087"17/18"

Marko Jesenišek

Linguistic systems in the slovene-speaking (alpine and pannonian) area

The author maintains that there were two literary languages used on the present Slovene territory in the 18th century: the Central and the Eastern Slovene. The basic characteristics of the Central Slovene were described already by P. Truhar, S. Krejčl completed it as far as the spelling and language are concerned, while it was given the final form by Dalman's translation of the Bible. In the 17th century it was increasingly used among the Slovene intelligentsia, and in the 18th century it was introduced into schools.

The Eastern Slovene literary language grew from the tradition of the former Pannonian Slovene, was under a strong German, Hungarian and Balkavian influence, for two variants to be formed: the Prekmurje and the Eastern Styrian one. The author further points to the fact that differences between the two linguistic systems had been preserved with the help of the liturgical language until the 18th century, when the language from Prekmurje established itself in print. Much later, in the 19th century, it enriched the Central Slovene literary language with its various forms and merged with it into a whole.

Jezik in slovestvo

UDK 886.3.091-3"18/19" : 82(100).091-312.9"17/18"

Katarina Bogataj-Gradišnik

The tradition of the tale of terror in the introductory story of slovene Middle-class story-telling

The author at the beginning compares German, English and Slovene terminology for the individual parts of the analytical structure and decides on the term introductory story. After a detailed survey of the tale of terror and the description of its characteristics, she concentrates on Slovene material, especially on the following three works: Ežaveč's *Huzajina Polka*, Juncič's *Deseč prireda* and Kosnik's *Na Zetrglah*. She further compares them with a few other works, points to their characteristics and establishes that in the two-part structure, which is typical of the 19th century story-telling, the introductory story belongs to another tradition: at the beginning it still has a discernible source in the Celtic pre-Romantic tradition, although it can only be a novelistic insertion (with Ežaveč), joined with the main story in a post-Romantic combination (with Juncič), or its comic character fades away, with the introductory story preserved, although modernized and updated (with Kosnik).